

Different Memories, Shared Futures: Towards Inclusive Memorialisation

Projekt: Iza linije fronta: nevidljive heroine

Desk istraživanje

Deliverable 2.

Osijek, 2026.

CENTAR ZA MIR, NENASILJE I
LJUDSKA PRAVA - OSIJEK

BRITISH
COUNCIL

Naziv dokumenta	Desk istraživanje
Naziv projekta	Iza linije fronta: nevidljive heroine
Autori	Nina Sauerborn, Centar za mir, nenasilje i ljudska prava - Osijek
Program	Different Memories, Shared Futures: Towards Inclusive Memorialisation
Donator	British Council
Trajanje projekta:	studeni 2025. - lipanj 2026.

Sadržaj

1. UVOD	1
2. METODOLOGIJA.....	4
2.1. Ciljevi i istraživačka pitanja.....	4
3. GLOBALNI PREGLED: ŽENE U RATOVIMA I POST-KONFLIKTNIM DRUŠTVIMA	5
3.1. Uloga žena u oružanim sukobima	7
3.2. Globalne prakse dokumentiranja ženskih ratnih iskustava	12
3.3. Rod i tranzicijska pravda.....	15
3.4. Ženska solidarnost u oružanim sukobima	17
4. REGIONALNI KONTEKST: ZAPADNI BALKAN	20
4.1. Žene u ratovima 1990-ih	21
4.2. Dokumentiranje ratnih iskustava žena u Hrvatskoj i na Zapadnom Balkanu	23
4.3. Revizionizam i politizacija sjećanja	24
5. NACIONALNI KONTEKST: REPUBLIKA HRVATSKA.....	26
5.1. Žene u Domovinskom ratu.....	26
5.2. Institucionalna memorijalizacija u Hrvatskoj	28
5.3. Javna kultura sjećanja i trendovi ekstremizma	31
6. LOKALNI KONTEKST: ISTOČNA HRVATSKA	33
6.1. Ratni i poratni pregled triju županija.....	33
6.2. Žene u lokalnim narativima i javnom prostoru	36
6.3. Društvene teorije i revizionizam u lokalnom kontekstu	37
6.4. Potrebe lokalne zajednice.....	38
7. PREGLED DOBRIH MEĐUNARODNIH I REGIONALNIH PRAKSI.....	40
8. PRAZNINE I IZAZOVI U POSTOJEĆIM ISTRAŽIVANJIMA.....	41
9. PREPORUKE.....	43
10. ZAKLJUČAK	46
Literatura	47

Sažetak

Ovo *desk* istraživanje analizira ulogu i prikaze žena u ratnim i postkonfliktnim društvima s posebnim naglaskom na Domovinski rat i istočnu Hrvatsku. Polazeći od kritike tradicionalnih narativa koji rat prikazuju kao dominantno mušku sferu, rad istražuje kako su žene sudjelovale u oružanim sukobima, na koji su način predstavljene u historiografiji i memorijalizaciji te koji su aspekti njihovih iskustava ostali nedovoljno istraženi. Globalna i regionalna literatura pokazuje da su žene istodobno bile žrtve rodno uvjetovanog nasilja, aktivne sudionice borbi, humanitarke, novinarke i mirotvorke, ali su njihovi doprinosi često marginalizirani ili svedeni na simboličke uloge. U hrvatskom kontekstu institucionalna kultura sjećanja dominantno reproducira muški braniteljski narativ, dok su ženska iskustva fragmentirana i nedovoljno zastupljena. Posebna se pozornost posvećuje Osječko-baranjskoj, Vukovarsko-srijemskoj i Požeško-slavonskoj županiji, gdje ratne posljedice i dalje oblikuju društvene odnose. Rad naglašava važnost sustavnog dokumentiranja ženskih svjedočanstava kao preduvjeta za rodno osjetljivu tranzicijsku pravdu, pluralizaciju kolektivnog pamćenja i jačanje društvene kohezije.

Ključne riječi: *rat, rodne uloge, iskustva žena, Domovinski rat, postkonfliktna društva*

1. UVOD

U suvremenom svijetu i dalje je teško zamisliti stvarnost lišenu ratnih sukoba. Gotovo svakodnevno svjedočimo novim krizama, produbljivanju starih podjela te rastu napetosti i nasilja diljem svijeta (Rehn i Sirleaf, 2002). Rehn i Sirleaf (2002) ističu kako su tijekom svog rada na područjima pogođenima ratom susretali žene i djevojke različitih generacija koje nikada nisu upoznale život bez sukoba. Neke su živjele u stalnom strahu i ogorčenju, dok su druge razvile tišinu kao način nošenja s gubitkom i traumom.

Cohn (2013) podsjeća na onu staru pripovijetku o ratu koja se kroz povijest prepričavala u društvu. Tradicionalni narativi o ratu prikazuju ga kao gotovo isključivo muško područje u kojemu muškarci donose odluke o ratu, sudjeluju u borbama i pregovaraju o miru, dok žene ostaju na periferiji kao potpora, njegovateljice i simboli doma i nacije. Takvi prikazi, međutim, pojednostavljuju rodnu dimenziju rata. U stvarnosti je rat duboko oblikovan rodnim odnosima, a uloge i iskustva žena raznolika su i središnja, a ne sporedna. Stoga je za razumijevanje rata i sudjelovanja žena nužno uvidjeti kako se rod i rat međusobno oblikuju (Cohn, 2013).

Shodno tomu, kada je riječ o ratnim zbivanjima, književni djelokrug prepušten je onima koji su iskusili borbu u direktnoj borbi, dok oni koji nisu bili na prvoj liniji obrane, većinski žene, smatrani su da nemaju pravo niti autoriteta govoriti o svojim iskustvima i kako su na njih utjecale ratne katastrofe (Cooke, 2023). No rat ne samo da ima značajne učinke na žene i njihov život, već se ratovanje i oslanja na sudjelovanje žena. No i dalje se, u modernom prepričavanju, nerijetko rat gleda kroz stereotipne uloge gdje muškarci ratuju, a žene su mirotvorke. Često se pretpostavlja da više muškaraca umire u ratnim sukobima, dok statistike pokazuju da su upravo žene najčešće žrtve, neovisno o relativno malom postotku žena koje služe u oružanim snagama. Žene ne samo da su ubijene u ratu, već su i žrtve seksualnog nasilja i mučenja, među ostalom, gube i voljene osobe, kao i svoje domove i zajednice, ali su žene također i iscjeliteljice svojih zajednica u postkonfliktnim područjima (Turpin, 1998).

Učinci rata na žene su toliko značajni da su rezultirali sve smrtonosnijim i učinkovitijim metodama ratovanja. Ovo dokazuju i podatci da su nakon Drugog svjetskog rata civili činili 50% žrtava rata, dok je do 1990. godine taj broj porastao na nevjerojatnih 90%.

Važno je istaknuti i kako su čak četiri petine ratnih izbjeglica žene i djevojčice koje su učestalo žrtve nasilja u procesu (Turpin, 1998).

Govoreći o ratnim sukobima, obzirom na pogoršanje revizionizma i nacionalizma u Republici Hrvatskoj posljednjih nekoliko godina, istraživanje ženske perspektive i ženskih ratnih iskustava nikada se nije činilo relevantnije. Ovaj trend odražava širu normalizaciju revizionističkih i ekstremističkih narativa koji umanjuju ili reinterpetiraju zločine ustaškog režima. U regijama koje se još uvijek bore s poslijeratnim podjelama i politikama sjećanja, poput Osječko-baranjske, Vukovarsko-srijemske i Požeško-slavonske županije, takvi događaji produbljuju etničku polarizaciju i ometaju uključivo sjećanje (Maras Kraljević, 2013) Fokus projekta na dokumentiranju i predstavljanju raznolikih ratnih iskustava žena stoga djeluje kao važna protuteža tim isključivim narativima, potičući empatiju, dijalog i društvenu koheziju.

Upravo zbog sve veće aktualnosti teme ratnih zbivanja, pogotovo u Hrvatskoj, ovakvi radovi i projekti nužni su za ozdravljenje od traume uzrokovane ratom i življenje unatoč proživljenom. Ovaj pregledni rad, tj. *desk* istraživanje, jedan je od rezultata projekta pod nazivom: “Iza linije fronta: nevidljive heroine”. Projekt izravno odgovara na nedostatak prepoznavanja i dokumentiranja ratnih iskustava žena u Osječko-baranjskoj, Vukovarsko-srijemskoj i Požeško-slavonskoj županiji – regijama koje su bile teško pogođene Domovinskim ratom 1990-ih i još uvijek se suočavaju s posljedicama rata, društvene polarizacije i nepotpunih procesa pomirenja te su upravo iz tog razloga iza. Projekt “Iza linije fronta: nevidljive heroine” financiran je sredstvima *British Council*-a.

Provođenje ovog *desk* istraživanja bilo je ključno za uspješnu provedbu projekta jer predstavlja analitičku i metodološku osnovu za daljnje aktivnosti prikupljanja i dokumentiranja ženskih ratnih iskustava. Kroz pregled postojeće literature, istraživanja, inicijativa i praksi dokumentiranja ratnih svjedočanstava žena na međunarodnoj, regionalnoj i nacionalnoj razini, istraživanje omogućuje identifikaciju postojećih narativa, ali i značajnih praznina u historiografiji i procesima memorijalizacije. Posebno je važno mapirati na koji su način iskustva žena – uključujući civilne žrtve, pripadnice manjina, sudionice rata i žene koje su pružale humanitarnu i društvenu podršku tijekom sukoba – zastupljena ili marginalizirana u postojećim izvorima. Rezultati *desk* istraživanja služe kao temelj za razvoj metodološkog okvira projekta, uključujući pristupe oralnoj povijesti, etičke standarde rada s traumatskim iskustvima te kriterije za identifikaciju i uključivanje sudionica u istraživanje. Na taj način *desk* istraživanje izravno informira terenski dio projekta – prikupljanje svjedočanstava žena iz

triju slavonskih županija – te doprinosi stvaranju kvalitetne baze znanja koja će biti predstavljena kroz javne aktivnosti projekta, uključujući multimedijalnu putujuću izložbu i digitalni arhiv svjedočanstava.

2. METODOLOGIJA

U radu je primijenjena metoda analitičkog pregleda sadržaja usmjerena na razumijevanje uloga, prikaza i reprezentacija žena u ratnim i postkonfliktnim društvima, s posebnim naglaskom na Domovinski rat i istočnu Hrvatsku. Polazi se od pretpostavke da ne postoji jedinstvena i sustavno objedinjena građa o ženskim ratnim iskustvima, već su izvori disperzirani kroz znanstvene radove, institucionalne dokumente, medijske zapise i publikacije organizacija civilnog društva.

U prvoj fazi istraživanja, provedenoj od siječnja do veljače 2026. godine, prikupljeni su i analizirani znanstveni, stručni i pregledni radovi iz područja rodnih studija, historiografije, sociologije i tranzicijske pravde, kao i relevantni zakoni, strateški dokumenti, izvješća međunarodnih organizacija te sadržaji dostupni na internetskim portalima. Od ukupno 66 znanstvena i stručna rada te 41 dokumenata i medijskih objava, uzorkovano je i detaljno analizirano 107 tematski homogenih jedinica koje izravno problematiziraju ženska iskustva rata i postkonfliktnog razdoblja.

Prikupljeni podaci kodirani su prema unaprijed definiranim kategorijama (uloga žena, oblici nasilja, memorijalizacija, institucionalna zastupljenost, mirovni aktivizam), pri čemu je svaka jedinica analize povezana s više analitičkih atributa. U interpretaciji rezultata analizirani sadržaj povezan je s relevantnim statističkim podacima, dostupnom sudskom praksom, strateškim dokumentima te komparativnim primjerima iz regionalnog i međunarodnog konteksta. Komparativni prikaz i sinteza nalaza predstavljeni su u dijelu rasprave.

2.1. Ciljevi i istraživačka pitanja

Cilj istraživanja jest analizirati i kritički preispitati uloge, prikaze i reprezentacije žena u ratnim i postkonfliktnim društvima, s posebnim naglaskom na Domovinski rat i istočnu Hrvatsku, kako bi se utvrdilo na koji su način njihova iskustva uključena ili marginalizirana u historiografiji, javnoj memorijalizaciji i institucionalnim narativima.

Dodatno, cilj je identificirati nedovoljno istražene aspekte ženskih ratnih iskustava te naglasiti važnost njihova sustavnog dokumentiranja i uključivanja u procese tranzicijske pravde, obrazovanja i oblikovanja kulture sjećanja, radi postizanja cjelovitijeg razumijevanja rata i jačanja društvene kohezije.

Istraživačka pitanja na koja će ovaj pregled literature nastojati odgovoriti su:

1. Kako su žene do sada bile prikazane u procesima memorijalizacije i historiografije?
2. Kako su žene sudjelovale u ratovima (globalno, regionalno, lokalno)?
3. Koji oblici trauma i poteškoća najčešće ostaju neistraženi?
4. Koje su dobre prakse dokumentiranja ženskih ratnih iskustava (globalno, regionalno, lokalno)?

3. GLOBALNI PREGLED: ŽENE U RATOVIMA I POST-KONFLIKTNIM DRUŠTVIMA

Gledajući ulogu žena u oružanim sukoba kroz povijest, svjetski je prepoznata tek nekolicina. Povijesne figure poput engleske kraljice Elizabete I. i Ivane Orleanske prepoznate su kao vođe i borkinje u ratnim događajima, pa čak i Amazonki (Macdonald, Holden i Ardener, 1988). Međutim, takvi primjeri predstavljaju iznimke koje potvrđuju pravilo kako su dominantni historiografski narativi dugo rat prikazivali kao primarno mušku domenu, dok su ženska iskustva bila marginalizirana ili svedena na uloge žrtava, njegovateljica i simboličkih figura nacije.

Slika 1. WASP-ovi napuštaju svoj brod, *Pistol Packin Mama* (Nacionalni muzej povijesti žena, 1944).

Izvor: <https://www.womenshistory.org/exhibits/women-airforce-service-pilots-wasps-wwii>

Promatrajući feministički pokret i prava žena, Zalewski (1995), ističe poražavajući citat tadašnjeg američkog predsjednika, Ronalda Reagana, koji je na izraelsko bombardiranje reaktora Osiraq u Iraku 1981. godine reagirao riječima: *“Dječaci će biti dječaci”*. Ovakav stereotip iznova se pokazuje netočnim, obzirom da ne teže sve žene miru, kao što postoje muškarci koji osuđuju rat i nasilje. S jedne strane krajnosti možemo uzeti primjer zloglasne bivše premijerke Ujedinjenog Kraljevstva, Margaret Thatcher, dok s druge strane možemo istaknuti mirotvorca, Mahatmu Ghandija (Zalewski, 1995).

Suvremena istraživanja pokazuju da uključivanje žena u mirovne operacije nije samo simbolično. Rehn i Sirleaf (2002), u terenskom radu na područjima bivše Jugoslavije i Afrike, ukazuju na zabrinjavajuće posljedice dolaska mirovnih skupina kada žene nisu uključene, uključujući povećanje seksualnog nasilja i drugih oblika ranjivosti lokalnog stanovništva. Nebrojani niz godina, seksualno nasilje nad ženama korišteno je kao sredstvo za uspostavljanje dominacije i unaprjeđenja, kako političkog i ekonomskog, tako i vjerskog odnosno društvenog položaja (Milillo, 2006). Nadalje, Swiss i Giller (1993) naglašavaju kako se upravo silovanje koristi kako bi se oslabila povezanost zajednice i smanjila otpornost na agresiju. Prisutnost žena u tim timovima omogućava pružanje podrške lokalnim ženama i održavanje odgovornosti muškaraca u mirovnim operacijama, čime se smanjuju konflikti i rizici za zajednicu. Ovi nalazi potvrđuju važnost rodne perspektive u mirovnim inicijativama i naglašavaju kako spol članova mirovnih timova direktno utječe na sigurnost i socijalnu koheziju u post-konfliktnim društvima.

Kada se iskustva žena počnu ozbiljno uzimati u obzir u kontekstu istraživanja roda, znanstvenici i praktičari međunarodnih odnosa mogu kritički preispitati tvrdnju profesorice međunarodnog prava, Christine Chinkin, kako je silovanje žena u ratu namjerno sredstvo ratovanja te izraz muške moći i privilegija. Prema Chinkin, opsežno izvještavanje o silovanju bosanskih žena od strane srpskih vojnika nosilo je rizik da se takvi zločini prikažu kao iznimni, iako u stvarnosti silovanje i zlostavljanje žena u oružanim sukobima imaju dugu i kontinuiranu povijest. Kao potvrdu te teze, Chinkin navodi primjere nasilja nad ženama u Kuvajtu, Somaliji, Peruu, Liberiji, Burmi i Japanu, ističući da se u Burmi silovanje otvoreno koristi kao rutinska kazna i sredstvo demonstracije dominacije. U tom su kontekstu rodne reifikacije jasno i duboko prisutne. Istodobno, valja razmotriti i načine na koje se koncepti ženskog identiteta mobiliziraju u mirovnom aktivizmu, primjerice kroz djelovanje žena u Srbiji koje su osnovale Žensku stranku s ciljem svjesnog nadilaženja etničkih podjela, kao i kroz međuzajedničke inicijative žena u Sjevernoj Irskoj. U tim primjerima, kao i u razdoblju

nakon Prvog svjetskog rata, ženska solidarnost postaje politički alat za zagovaranje mira (Zalewski, 1995).

3.1. Uloga žena u oružanim sukobima

Neupitno je kako su upravo žene imale razne uloge u narativima oko rata i politike. Iako napisana krajem 20. stoljeća, knjiga *“Women and War”* (hrv. *Žene i rat*) autorice Jean Bethke Elshtain, dokaz je kako se mnogo toga nije promijenilo. Naime, društvo je još uvijek polarizirano, sada možda i više nego tada, s rastom netrpeljivosti oko političkih pitanja, još uvijek smo podijeljeni na “nas” i “njih”, na “dobro” i “loše”, i većina, ako ne i sva, politička pitanja gledaju se iz okvira “mi” protiv “njih”. Ovakvo viđenje, iako komotno, nije točno i skriva opasnost iza svoje konotacije. Na ovaj način možemo reći da nas rat “zavodi” jer se možemo locirati u njegovim stereotipima i rodnim ulogama. Dok se muškarci bore kao pijuni nadređenih, žene preuzimaju ulogu hranitelja obitelji ili protestiraju protiv ratnih zbivanja. Unatoč različitim ulogama žena u kontekstu rata, sve se prelijevaju u jednu kolektivnu kategoriju, kao ono “drugo” u odnosu na muškog ratnika (Elshtain, 1995).

Cohn (2013) također ističe kako su viđenja muškaraca kao boraca, dok žene brinu o obitelji i žaluju mrtve izuzetno zastarjela. Dok muškarci sudjeluju u oružanim sukobima, žene su te koje su morale poduzeti sve mjere kako bi preživjele i uzimale fizičke poslove u tvornicama i drugim mjestima s teškim radnim uvjetima.

Slika 2. Postava nekih od žena zavarivačica, uključujući i žensku prvakinju u zavarivanju iz „Ingalls Shipbuilding“ (National Archives, 1943). Izvor: <https://www.archives.gov/research/military/ww2/photos>

Uloge žena u ratu su se relativno nedavno počele promatrati ne samo iz uloge mirotvorki, već i u ulozi poticačica ratova. Samim time, viđenje koje spominje Elshtain (1995) gdje su žene žrtve seksualnog i fizičkog nasilja u ratu, da postaju udovice i da je gledanje muško ženskih uloga u ratu “crno-bijelo”, zasigurno nije potpuna istina kada su i žene te koje su dio oružanih snaga i same sudjeluju u ratnim zbivanjima i svim grozotama koje su prisutne na bojištima (Cohn, 2013).

Slika 3. Kapetanica Charity Adams uvježbava svoju satniju u Fort Des Moines u svibnju 1943. (The National WWII Museum, 1943) Izvor: <https://www.nationalww2museum.org/war/articles/womens-army-corps-wac-world-war-ii>

Obzirom da većinu mirovnih pokreta danas organiziraju i provode žene, neupitno je kako one imaju pravo na istraživanje njihovog odnosa s mirom, kako u teoretskoj, pa tako i u povijesnoj odnosno modernoj praksi (Pierson, 2019). Pierson (2019) doduše ističe kako se ženske prakse mira zadržavaju na marginama društva zbog društvenog viđenja sprječavanja i odgovaranja na nasilje kao muško-dominiranu ulogu. Značajno veći fokus stavljen je na rat te pripreme na njega, nego što se fokusiramo na održavanje mira. Ako govorimo o ženskoj ulozi u mirovnim pokretima, neizostavna je ona iz 1915. godine kada je održan Međunarodni ženski mirovni kongres u Haagu gdje se okupilo preko 1000 žena iz 12 zemalja. Želja za

održavanjem mira u doba Prvog svjetskog rata i opasnosti koje je to razdoblje predstavljalo, pokazuje žene toga doba kao jedne od pionira mirovnih pokreta. Ženski mirovni kongres održao se zahvaljujući naporima američkih feministkinja Crystal Eastman i Jane Addams koje su osnovale Žensku mirovnu stranku u Sjedinjenim Državama 1915. godine pridruživši se drugim antiratnim feministkinjama iz Nizozemske, Belgije, Njemačke i Velike Britanije (Zalewski, 1995).

Unatoč nedostatku literature koje proučavaju žensku perspektivu ratnih događanja, Shirazi (2010), ističe kako 80% svih izbjeglica čine žene i djeca. Obzirom na raznolikost uloga u ratnim događanjima, žene uistinu imaju drugačija iskustva rata od muškaraca sukladno društvenim normama. Uloga žena o kojima se ni ne govori jest forsiranje djevojčica na suicidalne misije. U rujnu 2008. godine, petnaestogodišnja djevojčica iz Iraka bila je drogirana, nakon čega se javila lokalnoj policiji, te je obitelj na nju stavila eksplozivni prsluk, poslala ju u dvorište škole te joj naglasila da čeka daljnje upute. U 2007. godini, u Iraku je dokumentirano osam ženskih suicidalnih bombaša. Zatim je u 2009. godini uhićena Samira Ahmed Jasmin koja je optužena za regrutiranje više od 80 ženskih bombaša, a 40 ljudi je poginulo u jednom od tih terorističkih napada (Shirazi, 2010). Ovakva dokumentacija ukazuje na još širu sliku ženske perspektive rata od one koju države Balkana poznaju. Shodno tome, nedostatak literature dodatno otežava sveobuhvatnu sliku iskorištavanja žena u ratnim sukobima i daljnju prevenciju odnosno pravovremenu sankciju istog.

Haeri i Puechguirbal (2010) problematiziraju dominantnu humanitarnu naraciju koja žene u oružanim sukobima prikazuje primarno kao inherentno ranjive i bespomoćne žrtve, zanemarujući pritom raznolikost njihovih iskustava i uloga.

Slika 4. „Red Army“ snajperistice okupljaju se prije odlaska na bojišnicu (Rare historical photos, 1943). Izvor: <https://rarehistoricalphotos.com/soviet-women-snipers-1941-1945/>

Autorice upozoravaju da takvi prikazi, iako često motivirani zaštitničkim diskursom, rezultiraju isključivanjem žena iz procesa donošenja odluka tijekom i nakon sukoba. Povijesni primjeri, poput propagandnih razglednica Crvenog križa iz Prvog svjetskog rata, ilustriraju kako su žene simbolički predstavljane kao brižne medicinske sestre i majčinske figure udaljene od bojišnice, premda su u stvarnosti mnoge djelovale u izravnoj blizini borbi.

Slika 5. Žena štiti dijete rata (Crveni križ, 1914.-1918.).

Izvor: <https://rememberingwwi.villanova.edu/nurse/?testvufw=1>

Slični obrasci percepcije zadržali su se i u suvremenom humanitarnom diskursu, unatoč činjenici da žene sudjeluju u svim segmentima humanitarnog djelovanja te preuzimaju brojne društvene, ekonomske i obiteljske odgovornosti u ratnim okolnostima. Posebno se naglašava da je ranjivost u sukobu prije svega društveno uvjetovana, a ne biološki zadana kategorija. Iako međunarodno humanitarno pravo, uključujući odredbe Ženevske konvencije, predviđa posebnu zaštitu žena, ta se zaštita tradicionalno vezivala uz pojam „časti“ i majčinstva, čime se žene implicitno reduciralo na njihove reproduktivne uloge. Suvremeniji normativni razvoj, osobito kroz praksu međunarodnih kaznenih sudova i rezolucije Vijeća sigurnosti Ujedinjenih naroda (primjerice Rezoluciju 1325), proširio je razumijevanje seksualnog nasilja kao ratnog zločina i sredstva vođenja rata, istodobno naglašavajući potrebu uključivanja žena u procese izgradnje mira i sigurnosti. Primjeri iz različitih konteksta pokazuju da žene mogu djelovati i kao počiniteljice nasilja, čime se dodatno osporava stereotipna podjela na „nasilne muškarce“ i „miroljubive žene“.

Slika 6. Ženski pomoćni korpus vojske, Iowa, 1942. (National army museum, 1942). Izvor: <https://www.nam.ac.uk/explore/timeline-women-army>

Istodobno, autorice detaljno razmatraju specifične rizike s kojima se žene suočavaju: prisilno raseljavanje, otežan pristup zdravstvenoj skrbi, neizvjesnost u vezi s nestalim članovima obitelji, pravnu i ekonomsku nesigurnost te visoku izloženost seksualnom nasilju. Ipak, naglasak je na njihovoj sposobnosti prilagodbe, organiziranja i održavanja obiteljskog i

društvenog života unatoč ekstremnim okolnostima. Rad zagovara i pluralistički pristup razumijevanju ženskih iskustava u ratu, koji istodobno prepoznaje njihove stvarne potrebe za zaštitom i njihovu društvenu agenciju. Odustajanje od homogenizirajućih i paternalističkih prikaza žena nužan je preduvjet za oblikovanje učinkovitijih humanitarnih politika te za osiguravanje njihova ravnopravnog sudjelovanja u procesima odlučivanja, obnove i postkonfliktne transformacije društva (Haeri i Puechguirbal, 2010).

Slika 7. Telefonske operaterke Signalnog korpusa američke vojske („Hello Girls“) u Chaumontu u Francuskoj tijekom Prvog svjetskog rata. Izvor: <https://www.nationalww2museum.org/war/articles/womens-army-corps-wac-world-war-ii>

3.2. Globalne prakse dokumentiranja ženskih ratnih iskustava

Feminističko istraživanje rata proizlazi iz duge tradicije promišljanja mira, nasilja i sukoba te se često oslanja na povijesne i međukulturne studije slučaja, kao i na etnografska istraživanja (Gioseffi, 2003; T.R. Wibben, 2016). Neki primjeri uključuju Ardener, Holden i Macdonald, 1987.; Florence, Marshall i Ogden, 1987.; Isaksson, 1988.; Lorentzen i Turpin, 1998.; Nordstrom, 1997. Osim akademskog rada, važnu ulogu u proizvodnji znanja imaju i ženske mirovne i aktivističke organizacije, poput *Women's International League of Peace and*

Freedom, koje već više od stoljeća sudjeluju u međunarodnim raspravama o ratu i sigurnosti. Iako je područje mirovnih studija tijekom 20. stoljeća postalo dominantno oblikovano muškim perspektivama, feminističke istraživačice kontinuirano su upozoravale na izostanak roda kao analitičke kategorije te su razvijale alternativne koncepte moći i sigurnosti, pomičući fokus s državne na ljudsku i društvenu sigurnost. Od 1980-ih nadalje snažnije se istražuju veze između rata i patrijarhata, kao i procesi militarizacije, što naposljetku dovodi do razvoja Feminističkih sigurnosnih studija – interdisciplinarnog područja koje nadilazi uske okvire tradicionalnih teorija rata i sigurnosti. Ovaj pristup naglašava da su način postavljanja istraživačkih pitanja, jezik i metodologija politički relevantni te da dokumentiranje ženskih ratnih iskustava zahtijeva kritičku, rodno osviještenu i interdisciplinarnu analizu koja propituje postojeće strukture moći i dominantne narative o ratu (T.R. Wibben, 2016).

Između 1936. i 1939. godine gotovo dvjesto novinarki izvještavalo je o Španjolskom građanskom ratu, bilježeći ne samo vojne sukobe nego i svakodnevicu civila u bolnicama, izbjegličkim skloništima i razorenim gradovima. Njihovi su radovi snažno isticali ljudsku dimenziju rata — patnju, otpornost i tihu hrabrost — kroz tekstove, fotografije, radio-emisije i knjige. Među najpoznatijima bile su Gerda Taro, Virginia Cowles, Martha Gellhorn, Dorothy Parker i Simone Téry, od kojih su mnoge riskirale, pa i izgubile, život. Njihov dugo zanemarivan doprinos danas se ponovno vrednuje kroz izložbu u UNESCO-ovom sjedištu u Parizu pod nazivom: *They Told the World About It*, koju je priredio Bernardo Díaz Nosty. Sudbine novinarki poput Renée Lafont, koja je bila pogubljena od strane frankista na početku Španjolskog građanskog rata, podsjećaju na cijenu istine, ali i na trajnu povezanost novinarstva s ljudskim pravima i kolektivnim pamćenjem. Ta se tradicija nastavlja i danas, dok žene izvještavaju iz kriznih područja poput Gaze, Ukrajine, Sudana i Afganistana, unatoč trajnim prijetnjama i pritiscima. Izložba kroz arhivsku građu prati ključne trenutke poput bombardiranja Guernica i Madrida, egzodusa iz Málaga te kulturnog otpora okupljenog oko Congress of Writers, potvrđujući globalnu i povijesnu važnost ženskog dokumentiranja ratnog iskustva (Bonney, srpanj 2025).

Nadalje, 20. stoljeće je neupitno obilježeno razornim ratovima i genocidima te snažnim razvojem feminističkih ideja i borbi za rodnu ravnopravnost. Polazeći od promišljanja Virginije Woolf, osobito iz njezinih djela *Three Guineas* (knjiga koja govori o posljedicama Prvog svjetskog rata, dok je Drugi upravo započinjao) i *A Room of One's Own* (knjiga bazirana na fakultetskim izlaganjima koja je Woolf održala), ističe se povezanost

roda, sjećanja i rata te kritika povijesti koja privilegira ratove i „velike muškarce“, dok žene ostaju izbrisane iz kolektivne memorije. Woolf zagovara potrebu za „novim riječima i novim metodama“ kojima bi se preispitale patrijarhalne politike sjećanja i otvorio prostor za alternativne narative. Na tom tragu suvremene feminističke istraživačice razvijaju interdisciplinarnu pristupe koji povezuju rodne studije, studije sjećanja i studije rata i militarizma, koristeći različite metodologije – od usmene povijesti i arhivskog rada do književne analize. Poseban naglasak stavlja se na procese razotkrivanja šutnje, intersekcionalnost i koncept „situiranog znanja“, čime se dokumentiranje ženskih ratnih iskustava promatra kao politički i epistemološki čin usmjeren na transformaciju dominantnih narativa o ratu i kolektivnom pamćenju (Altınay i Pető, 2016).

Gledajući moderna dokumentiranja ženskih ratnih iskustava, u okviru Mjeseca ženske povijesti blog *Women for Women International* ističe otpornost i hrabrost žena čiji su glasovi često marginalizirani, osobito onih koje su izravno pogođene ratovima i oružanim sukobima. Film kao medij posjeduje izniman potencijal za osvjetljavanje njihovih iskustava jer ne prikazuje samo patnju i gubitke koje su pretrpjele, nego i snagu, nadu i odlučnost koje im omogućuju da nastave dalje. Filmovi *Rule Breakers*, *Sweet Dreams*, *Mediha*, *Quo Vadis, Aida?*, *City of Joy*, *On Her Shoulders*, *The Swimmers* i *Bread & Roses* tematiziraju ženska iskustva rata, represije i postkonfliktne obnove u različitim društvenim i geografskim kontekstima – od Afganistana, Ruande i Bosne i Hercegovine do Sirije, Iraka i Demokratske Republike Kongo. Kroz dokumentarne i igrane forme ovi filmovi prikazuju žene ne samo kao žrtve nasilja, genocida, progona i seksualnog zlostavljanja, nego i kao aktivne nositeljice otpora, pomirenja i društvene promjene. U središtu su priče o borbi za obrazovanje, slobodu, pravdu i dostojanstvo, kao i procesi suočavanja s traumom i izgradnje novih životnih perspektiva. Njihova je važnost u tome što doprinose vidljivosti marginaliziranih glasova, oblikuju kolektivno pamćenje te naglašavaju rodnu dimenziju ratnih sukoba, istodobno afirmirajući otpornost, solidarnost i transformativni potencijal ženskog djelovanja (Women for Women International, veljača, 2025). Ovakvi blogovi važni su za dokumentiranje ženskih ratnih iskustava jer proširuju prostor javnog pamćenja, čine vidljivima marginalizirane glasove te kroz dostupne i angažirane formate povezuju osobna svjedočanstva s društvenim i povijesnim kontekstom, doprinoseći razumijevanju rodne dimenzije rata.

Zaključno, globalne prakse dokumentiranja ženskih ratnih iskustava obuhvaćaju širok spektar teorijskih, metodoloških i medijskih pristupa – od feminističkih mirovnih i

sigurnosnih studija, preko novinarskih i arhivskih svjedočanstava, do književnosti, usmene povijesti, aktivizma i suvremenih filmskih i digitalnih formata. Za potrebe ovog istraživanja istaknuto ih je samo nekoliko. One pokazuju da dokumentiranje nije neutralan čin bilježenja, nego politički i epistemološki proces u kojem se odlučuje čiji će glasovi biti sačuvani u kolektivnom pamćenju. Upravo su feminističke autorice, istraživačice, novinarke i aktivistkinje otvorile prostor za „nove riječi i nove metode“ kojima se propituju dominantni narativi o ratu. Istodobno, suvremeni oblici dokumentiranja – uključujući film, blogove i međunarodne inicijative – potvrđuju da je riječ o dinamičnom i globalno umreženom području koje nadilazi pojedinačne sukobe i regije. Opseg, raznolikost i interdisciplinarnost ovih praksi ukazuju na to da globalno dokumentiranje ženskih ratnih iskustava predstavlja kompleksno i sadržajno bogato istraživačko polje koje bi samo po sebi moglo biti predmet zasebne, opsežne znanstvene analize.

3.3. Rod i tranzicijska pravda

Ako se govori o poveznici roda i tranzicijske pravde, potrebno je prvotno definirati što tranzicijska pravda podrazumijeva. Naime, tranzicijska pravda obuhvaća skup procesa usmjerenih na suočavanje s posljedicama nasilnih sukoba i sustavnih kršenja ljudskih prava s ciljem stvaranja temelja za trajni mir. Ona se ostvaruje kroz različite mehanizme i instrumente, poput nacionalnih i međunarodnih sudova, komisija za istinu, praksi očuvanja sjećanja, programa reparacija te institucionalnih reformi. Ovi pristupi nastoje rasvijetliti istinu o prošlim zločinima, ispraviti nepravde, osigurati odgovornost počinitelja, obnoviti dostojanstvo žrtava i preživjelih te pridonijeti procesu pomirenja (Buckley-Zistel i Zolkos, 2012; Minow, 1998).

Moderna shvaćanja tranzicijske pravde počinju uvoditi koncept roda u razgovor o sukobima i njegovim posljedicama (Campbell, 2007). Campbell (2007) ističe kako iako običajno međunarodno pravo zabranjuje silovanje i druge oblike seksualnog nasilja u oružanim sukobima, u međunarodnom pravu ne postoji zasebno kazneno djelo koje bi se isključivo odnosilo na seksualno nasilje. Umjesto toga, ako su ispunjeni odgovarajući pravni elementi, takvi se postupci mogu procesuirati kao povrede međunarodnog humanitarnog prava, odnosno kao ratni zločini, genocid ili zločini protiv čovječnosti. Seksualno nasilje pritom može biti kvalificirano kao sastavni element navedenih međunarodnih zločina.

U suvremenim raspravama o tranzicijskoj pravdi rod se više ne promatra isključivo kao dodatna ili marginalna dimenzija, nego kao analitička kategorija koja strukturira iskustva

nasilja, obrasce viktimizacije i pristup pravdi. Feminističke autorice ukazuju na to da su tradicionalni modeli tranzicijske pravde dugo vremena počivali na rodno neutralnom pristupu koji je, u praksi, reproducirao postojeće nejednakosti i zanemarivao specifična iskustva žena i drugih rodno marginaliziranih skupina (Campbell, 2007; Buckley-Zistel i Zolkos, 2012). Takav formalno neutralan okvir nerijetko je vodio podzastupljenosti seksualnog i rodno uvjetovanog nasilja u sudskim postupcima, radu komisija za istinu te programima reparacija, čime su iskustva preživjelih ostajala na rubu institucionalnog priznanja.

Razvoj međunarodnog kaznenog prava, osobito kroz praksu Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju i Međunarodnog kaznenog suda za Ruandu, predstavljao je prekretnicu u normativnom prepoznavanju seksualnog nasilja kao ozbiljnog kršenja međunarodnog humanitarnog prava. Sudska praksa tih ad hoc tribunala doprinijela je kvalifikaciji silovanja i drugih oblika seksualnog nasilja kao ratnih zločina, zločina protiv čovječnosti, pa čak i kao djela genocida, čime je potvrđeno da rodno uvjetovano nasilje nije „sporedna“ posljedica rata, nego često njegov strateški instrument. Unatoč tome, brojni autori upozoravaju da pravna kvalifikacija sama po sebi nije dostatna ako nije praćena osjetljivošću prema iskustvima preživjelih, adekvatnim procesnim jamstvima te reparacijskim mjerama koje uzimaju u obzir dugoročne društvene, ekonomske i psihološke posljedice nasilja (Minow, 1998).

U tom smislu, suvremena tranzicijska pravda nastoji integrirati rodnu perspektivu u sve svoje mehanizme – od kaznenog progona do institucionalnih reformi i politika sjećanja. Rodno osjetljiv pristup podrazumijeva prepoznavanje da sukobi utječu na žene i muškarce na različite načine, ali i da rodne norme oblikuju obrasce počinjenja nasilja, stigmatizaciju žrtava te njihovu spremnost na sudjelovanje u pravosudnim i izvansudskim procesima. Također, naglašava se potreba uključivanja žena u procese donošenja odluka i izgradnje mira, čime se tranzicijska pravda povezuje s širim okvirom međunarodnih politika o ženama, miru i sigurnosti.

Konačno, odnos roda i tranzicijske pravde danas se sve više promatra kroz prizmu transformativne pravde, koja nadilazi puko procesuiranje pojedinačnih zločina te nastoji adresirati strukturne rodne nejednakosti koje su omogućile ili produbile nasilje tijekom sukoba. Time se tranzicijska pravda ne svodi samo na retrospektivno suočavanje s prošlošću, nego postaje sredstvo društvene transformacije usmjerene prema ravnopravnosti i inkluzivnijem miru. Neupitno je kako je potrebno razviti novo pravno shvaćanje štetnih

posljedica seksualnog nasilja u oružanim sukobima. Prije svega, seksualno nasilje treba promatrati kao široku kategoriju koja obuhvaća raznovrsne oblike prisilnih radnji, od prisilne golotinje do seksualne penetracije. Ovu pojavu valja razumjeti kao kontinuum prisilnih seksualnih činova u kontekstu sukoba. Takav pristup omogućuje pravnom okviru da obuhvati različite manifestacije i obrasce seksualnog nasilja te adekvatnije prepozna i sankcionira njegove raznovrsne oblike (Campbell, 2007).

3.4. Ženska solidarnost u oružanim sukobima

U istraživanju Abdelbagija Osmana Mohameda (2022), ženska solidarnost prepoznaje se kao ključni mehanizam preživljavanja, osnaživanja i društvene obnove. Istraživanja pokazuju da žene u ratnim i postratnim kontekstima razvijaju različite strategije suočavanja koje se temelje na umrežavanju, uzajamnoj podršci i organiziranju oko zajedničkih, rodno specifičnih iskustava nasilja i marginalizacije. Kroz formalne i neformalne grupe, žene izgrađuju povjerenje, norme suradnje i društveni kapital unutar zajednica, čime jačaju koheziju i kolektivnu otpornost. Solidarnost se pritom ne svodi na emocionalnu bliskost, već predstavlja aktivnu i politički oblikovanu praksu usmjerenu na zaštitu prava, međusobnom priznanju i promicanju pravednijih društvenih odnosa. U kontekstu prisilnih migracija, izbjegličkih kampova i ratne traume, takvi oblici solidarnosti omogućuju ženama da redefinišu vlastiti identitet, povrate osjećaj dostojanstva i sudjeluju u procesima društvene stabilizacije i izgradnje mira.

Autor predlaže analitički okvir za razumijevanje socijalne solidarnosti u kriznim i ratnim okolnostima koji obuhvaća četiri međusobno povezana nivoa: individualni, zajednički, institucionalni i humanitarni. Ovaj okvir polazi od pretpostavke da solidarnost nije spontana pojava, već rezultat interakcije osobnih uvjerenja, vrijednosti i emocija s društvenim normama, pravnim strukturama i dostupnošću resursa. Na individualnoj razini važnu ulogu imaju religijska uvjerenja, samomotivacija, osjećaj pripadnosti te „refleksivne“ emocije koje potiču pojedinke na sudjelovanje u kolektivnim praksama. Na razini zajednice solidarnost se očituje kroz zajedničko djelovanje, dijeljene vrijednosti, kolektivnu svijest i osjećaj „mi-zajedništva“, koji stvaraju povjerenje i društvenu koheziju. Institucionalna razina uključuje pravni poredak, zaštitu ljudskih prava i stabilnost društvenog okruženja, dok humanitarne organizacije u kontekstu sukoba doprinose osiguravanju osnovnih uvjeta za život, pristupa obrazovanju i zdravstvenoj skrbi te jačanju kapaciteta lokalnih struktura. Budući da su ove razine međusobno ovisne, promjene na jednoj nužno utječu na ostale, što upućuje na potrebu

cjelovitog pristupa u istraživanju i poticanju ženske solidarnosti u ratnim i postratnim društvima (Abdelbagi Osman Mohamed, 2022).

Govoreći o ženskoj solidarnosti u oružanim sukobima, neizostavno je spomenuti „Žene u crnom“ iz Bosne i Hercegovine. Organizacija je kroz sustavne nenasilne javne akcije artikulirala otpor militarizmu, nacionalizmu i patrijarhalnim strukturama moći, problematizirajući različite oblike rodno uvjetovanog nasilja i diskriminacije. Izgradnjom transnacionalne mreže ženske solidarnosti, neovisne o etničkim i državnim podjelama, afirmirala je aktivnu ulogu žena u prevenciji sukoba, mirovnim procesima i demilitarizaciji društva. Poseban segment djelovanja odnosio se na inzistiranje na suočavanju s prošlošću, uključujući zahtjeve za procesuiranjem ratnih zločina i preuzimanjem kolektivne moralne i političke odgovornosti. Paralelno je razvijana alternativna ženska historiografija i kontinuirana mirovna edukacija, čime su iskustva žena pozicionirana kao relevantan politički i epistemološki resurs. Dosljednim zagovaranjem razoružanja i prava na prigovor savjesti organizacija je oblikovala feministički okvir demilitarizacije kao temelj dugoročne društvene transformacije (Žene u crnom Beograd).

Njihov javni otpor očitovao se u kontinuiranim mirovnim bdijenjima, simboličkim nastupima i jasnim porukama solidarnosti s ratom pogođenim ženama iz drugih zajednica, čime su odbacivale logiku neprijateljstva i kolektivne krivnje. U tom su smislu afirmirale transnacionalnu i transetničku žensku solidarnost, naglašavajući zajedničku odgovornost i međusobnu povezanost žena unatoč ratnim podjelama, što sažimaju riječima: „Bosanke, Albanke i Romkinje su naše sestre“ (Papić, 2014; 55).

Potrebno je istaknuti i *Northern Ireland Women's Coalition* (NIWC) koja je bila međusobno nadstranačka politička platforma i stranka osnovana 1996. godine u Sjevernoj Irskoj kao odgovor na dugotrajni oružani konflikt poznat kao *Troubles* (1968–1998). Stranka je bila jedinstvena u tome što je iskazala političku suradnju žena iz različitih zajednica (protestantske unionističke i katoličke nacionalističke) bez zauzimanja stajališta o tome treba li Sjeverna Irska ostati u Ujedinjenom Kraljevstvu ili se ujediniti s Republikom Irskom. Temeljne vrijednosti NIWC-a bile su ravnopravnost, ljudska prava, inkluzija i veća participacija žena u politici – principa koji nisu bili fokus većine tradicionalnih stranaka u tom periodu. NIWC je izašla iz šireg žensko-građanskog pokreta te se transformirala u formalnu političku subjekt kako bi osigurala prisutnost i glas žena u formalnom mirovnom procesu koji je prethodio *Good Friday (Belfast) Agreement* – mirovnom sporazumu potpisanom 1998. koji

je službeno okončao najintenzivniji period oružanog sukoba u Sjevernoj Irskoj (O'Rourke, 2026). Glavni poticaj za osnivanje NIWC-a bio je osjećaj marginalizacije žena u formalnim mirovnim pregovorima i neadekvatna zastupljenost žena u političkim strukturama prije 1996. godine. Žene iz različitih organizacija civilnog društva pokušale su lobirati kod etabliranih stranaka da uvrste više ženskih kandidata u izborne liste za izborni *Northern Ireland Forum*, no to je ostalo neadresirano. Kao rezultat, odlučile su se organizirati u zasebnu političku platformu koja bi se natjecala na izborima i dobila pravo sudjelovati u pregovorima (National Democratic Institute, 2018). U kratkom vremenu od osnutka, NIWC je uspio mobilizirati kandidacijsku listu i osigurati pristup pregovorima kroz mehanizam proporcionalne zastupljenosti, što im je omogućilo da dva predstavnika – Monica McWilliams i Pearl Sagar – sjednu za stol mirovnih pregovora (The Northern Ireland Assembly).

U kontekstu Drugog građanskog rata u Liberiji žene su, suočene s dugotrajnim nasiljem, masovnim ubojstvima i sustavnom seksualnom brutalnošću, organizirale snažan nenasilni pokret solidarnosti koji je postao ključno obilježje mirovnih nastojanja u zemlji. Pokret *Women of Liberia Mass Action for Peace* okupljao je tisuće žena iz različitih društvenih, vjerskih i etničkih sredina – prvenstveno kršćanki i muslimanki – koje su zajednički odbacile segregirajuće logike rata i usmjerile svoje djelovanje prema miru i okončanju oružanih sukoba (Barbosa, veljača 2024).

Slika 10. Liberijske žene na prosvjedu Mithers, C. (n.d.). Liberijske žene na prosvjedu. Izvor: <https://participedia.net/case/the-women-of-liberia-mass-action-for-peace-protests-in-liberia>

Žene su koristile niz nenasilnih strategija kako bi izrazile svoju solidarnost i pritisnule zaraćene strane na pregovore, uključujući svakodnevna okupljanja u tržišnim prostorima, molitvene skupove, javne demonstracije, *sit*-inove i štrajkove, poput štrajka seksualne uzdržljivosti, što je simbolički isticalo njihov zajednički otpor ratnoj kulturi i patnji. One su sustavno stvarale kolektivni identitet i mobilizirale zajednicu, pažljivo balansirajući svoju ulogu „majki, supruga i kćeri“ s političkim zahtjevima za okončanje nasilja, čime su redefinirale rodne uloge u kontekstu oružanog sukoba i postavile žensku solidarnost kao instrument političke promjene. Ova solidarnost bila je ključna ne samo za pritisak na zaraćene strane da pristanu na pregovore u Gani 2003. godine, već i za transformaciju društvenih odnosa nakon rata, pridonoseći ne samo kraj sukoba nego i jačanju ženskog vodstva u političkoj sferi – što je, uz ostalo, dovelo do izbora prve predsjednice Afrike iz Liberije (Adjei, 2021).

Navedena je samo nekolicina primjera u kojima je sudjelovanje žena u mirovnim pregovorima i osiguranju mira pokazano kao neophodno, neovisno što se to gotovo nikada ne može pročitati u školskim povijesnim udžbenicima. Također je i dokaz kako uloga žena u ratu nije samo onih stereotipnih kućanica koje su oplakivali članove svoje obitelji kod kuće, već su aktivno sudjelovale u mirovnim pregovorima i antiratnim prosvjedima. Ovo je još samo jedan od mnogih razloga zbog čega je započet projekt „Iza linije fronta: nevidljive heroine“, kako bi se u fokus stavile žene koje su utrle put današnjem konceptu ženske solidarnosti i aktivizma uopće.

4. REGIONALNI KONTEKST: ZAPADNI BALKAN

Povijest žena na području bivše Jugoslavije obilježena je stalnom napetošću između formalnog priznanja i stvarne marginalizacije. Iako su žene u socijalističkom razdoblju bile uključene u javnu sferu kroz rad, obrazovanje i političke organizacije, njihova se ravnopravnost u velikoj mjeri zadržavala na razini ideologije, dok su patrijarhalni obrasci nastavili oblikovati svakodnevni život. Tijekom Drugog svjetskog rata žene su imale značajnu ulogu u antifašističkom pokretu, što je kasnije poslužilo kao temelj za legitimiranje njihove društvene uključenosti. Međutim, to povijesno iskustvo postupno je potisnuto iz kolektivnog sjećanja, a doprinos žena sveden je na simboličku razinu (Slapšak, 2020).

Raspad Jugoslavije i ratovi devedesetih godina dodatno su pogoršali položaj žena. Nacionalistički diskursi instrumentalizirali su ženska tijela i identitete, pretvarajući žene u

simbole nacije, časti i teritorija. Ratno nasilje, osobito seksualno nasilje, nije bilo samo nusprodukt sukoba, već dio šire strategije dominacije i zastrašivanja. Unatoč tome, iskustva žena često su ostajala nevidljiva ili su bila interpretirana isključivo kroz kolektivnu, etničku prizmu, čime se gubila individualna dimenzija patnje i odgovornosti (Slapšak, 2020).

U postratnom i tranzicijskom razdoblju, žene su ponovno potisnute na rub političkih procesa. Mirovni pregovori, procesi pomirenja i institucionalna obnova odvijali su se uglavnom bez njihovog sudjelovanja, iako su žene bile među prvima koje su organizirano reagirale protiv rata. Upravo u tom kontekstu nastaju ženski mirovni pokreti koji prelaze etničke, nacionalne i vjerske granice. Aktivistkinje su gradile mreže solidarnosti, dokumentirale ratne zločine, pružale pomoć žrtvama i javno se suprotstavljale militarizaciji društva. Ženski mirovni aktivizam u bivšoj Jugoslaviji predstavljao je alternativu dominantnim nacionalističkim narativima. Umjesto logike pobjede i poraza, ti su pokreti naglašavali brigu, odgovornost i potrebu za suočavanjem s prošlošću. Posebno je značajno što su žene koristile vlastito iskustvo marginalizacije kao politički resurs, pretvarajući ga u temelj za kritiku rata i nasilja. Na taj su način redefinirale pojam političkog djelovanja, premještajući fokus s državnih i vojnih struktura na svakodnevne prakse otpora i solidarnosti (Slapšak, 2020).

Unatoč tome, doprinos žena mirovnim procesima često je ostao nedovoljno priznat. Njihov rad rijetko je institucionaliziran, a povijest mirovnih inicijativa uglavnom se piše bez ženskih perspektiva. Time se ponavlja obrazac „nevidljivosti žena kao kazne“, u kojem se njihova aktivna uloga priznaje tek privremeno, dok se dugoročno briše iz službenih narativa. Ipak, ženski mirovni pokreti ostaju jedan od najvažnijih dokaza da su žene na prostoru bivše Jugoslavije bile ne samo žrtve rata, nego i ključne akterice u borbi za mir, pravdu i društvenu transformaciju (Slapšak, 2020).

4.1. Žene u ratovima 1990-ih

Cockburn (2013) naglašava različitu ulogu žena i muškaraca u ratnim sukobima, poput pritiska vršenog nad ženama u Srbiji da rađaju više djece kako bi povećali srpsku populaciju, prethodeći Domovinskom ratu. Samim time, nakon pada komunizma i porasta moći ortodoksne kršćanske Crkve, režim etnonacionalizma dobio je svoj blagoslov. Naizgled prirodni položaj muško-ženskih uloga u društvu zapravo predstavlja dodatni poticaj za ratne sukobe upravo zbog viđenja muškaraca kao zaštitnika žena i djece, dok se s druge strane, muškarci predstavljaju kao oni sa sredstvima prisile, dok su žene po prirodi „žrtve“. Upravo

zbog toga, oružani sukobi predstavljaju ispunjenje rodno određenih sudbina (Cockburn, 2013).

Tijekom Domovinskog rata 1990-ih žene su pokazale ustrajnost kroz antiratne kampanje i prosvjede. Tako su djelovale žene u Srbiji na početku Domovinskog rata, optuživale su srpske nacionaliste da potiču ratni mentalitet te političare da su započeli rat. Najviše su djelovale u Beogradu tijekom razdoblja od 1991. do 1993. kada su preuzele većinu javnih i uličnih aktivnosti poput prosvjeda, demonstracija, događanja i konferencija. Uloga feministkinja tijekom 1990 – ih godina je bila ključna u otporu ratu i komunikaciji sa drugim ženama na suprotstavljenim stranama. Žene su, također, bile te koje su komunicirale s izbjeglicama, pokušavale dobiti i razmjenjivati informacije o obitelji i prijateljima izbjeglica te su uspostavljale nove mreže solidarnosti. Za sve te aktivnosti tijekom ratnog razdoblja su slabosti pretvorile u snage, odnosno patrijarhalni mentalitet društva o ženama jer su bile smatrane manje sposobnima što im je otvorilo mogućnosti za sve navedene akcije tijekom rata. Putem elektroničke pošte, žene su se povezivale sa ženama iz zapadne Europe i SAD-a te su kroz njih dolazile do zapadnih nevladinih organizacija i informacija. Organizirale su domove i skloništa za izbjeglice, pružale poslove, lijekove i ostale usluge koje su stvorile u novim mrežama solidarnosti (Skjelsboek i Smith, 2001).

U Hrvatskoj su se za vrijeme rata skupine žena podijelile na dvije grane. Jedna grana je vjerovala da se interesi hrvatskih žena preklapaju sa interesima nacionalne države. U medijima je ovaj smjer feminizma bio poželjan i hvaljen, dok su žene koje su bile dio tog pokreta bile nazvane „patriotske feministkinje“. One su također odbijale svaki kontakt sa srpskim feministkinjama. S druge strane, druga grana bila je usmjerena na antiratne kampanje te su se kritički osvrtnale na nacionalističku politiku, rat te su pisale o krizama i političkim pitanjima iz drugačije perspektive. Žene u Hrvatskoj su, također, izbjeglicama i žrtvama silovanja iz Bosne pružile podršku i pomoć, međutim došlo je do raskola u stavovima između njih zbog različitog poimanja užasa kojeg su silovane žene doživjele (Batinić, 2001).

Bitunjac (2022) u svom radu spominje i ulogu žena u oružanim snagama tijekom 1990– ih godina. Navodi kako su žene u Hrvatskim oružanim snagama činile oko 5% (između 14.443 i 23.080) svih boraca što nije zanemariv broj. Međutim, žene u vojsci su se suočavale sa raznim oblicima diskriminacije i stigmatizacije zbog svog spola. Bile su omalovažavane, rečeno im je da su manje vrijedne i nesposobne, bez obzira na ratne okolnosti u kojima su se nalazile. Navode kako su kao braniteljice i medicinske sestre u ratnom razdoblju bile izložene

riziku od seksualnog zlostavljanja, ne samo od neprijateljske strane, već i od njihovih nadređenih o čemu su šutjele. Neke od njih su zbog trudnoće uzorkovane silovanjem morale napustiti vojsku zbog čega kasnije nisu ostvarile pravo na ratnu mirovinu i danas često žive na rubu siromaštva i od socijalne pomoći. Veće uključivanje žena u institucije i politiku, značilo bi da civilne žrtve mogu ostvariti svoja prava te bi osigurao da se rodna politika uzima u obzir na svim razinama (Bitunjac, 2022).

Opsežan broj literature se osvrće na uloge žena u ratu kao žrtava i aktivistica, dok ne postoji puno literature o ženama u vojsci i njihovim poteškoćama, kao i poteškoćama nakon ratnih zbivanja.

4.2. Dokumentiranje ratnih iskustava žena u Hrvatskoj i na Zapadnom Balkanu

Dokumentacija ratnih iskustava žena je oskudna, međutim time se najviše bavi Documenta - Centar za suočavanje s prošlošću koja kroz svoje radove i izvješća pokriva područja Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore. U svojim dokumentacijama bave se promicanjem tranzicijske pravde, ratnih suđenja, iskustava ljudi koji su sudjelovali u ratu te ljudskim pravima koja su tijekom rata bila povrijeđena. Centar za žene žrtve rata Rosa, također, djeluje na području dokumentiranja i podrške ženama s ratnim iskustvom. Ove dvije nevladine organizacije tijekom rata su surađivale sa nevladinim organizacijama za ženska prava i podršku žrtvama u Bosni i Hercegovini i Srbiji. Njihove aktivnosti su se sastojale od promicanja i zaštite ženskih prava, podrška ženama žrtvama rata te rad na antiratnim kampanjama tijekom rata.

Documenta je u sklopu projekta „Osobna sjećanja“ dokumentirala svjedočanstva stradalih i nestalih tijekom rata te u tom projektu Vesna Golić govori o svom iskustvu Domovinskog rata. Ona opisuje trenutak kada počinje bombardiranje u Pakracu, navodi veliki strah kojeg je osjećala u tim trenucima te o bijegu iz grada u Zagreb jer su ih tražili, međutim navodi kako su autom otišli do Kutine i iz Kutine u Beograd te se više nikada nisu vratili kući (Teršelič, 2014). U istom izvješću, svoje svjedočanstvo Drugog svjetskog rata priča Jelena Radojčić. Započinje o tome kako je izgubila oca, kojeg se više ni ne sjeća. Posljednji put ga je vidjela prije no što su ga ustaše odvele u Gradišku gdje je radio do iznemoglosti, a nakon toga je bio ubijen maljem. Nakon toga govori o iskustvu u logoru s majkom i dvoje braće. Spavali su na podu, pili su vodu iz bunara oko kojega su vršili nuždu, jeli su na kazanu sa ostalim logorašima te je čula da su u hranu stavljali sodu. U logoru su ona i njezina braća proveli mjesec, dva, dok po njih nije došla Diana Budisavljević koja je, kada je saznala za logor u

Gradiški, organizirala mrežu s ciljem spašavanja djece. Tako je Jelenu i njezinu braću izbacila iz logora i smjestila u Zagreb u Dom za gluhoonijeme. Sličnu priču je ispričala i Brigita Knežević, koju je iz logora kao dijete izbacila Diana Budisavljević te je nakon toga bila smještena u udomiteljsku obitelj (Teršelič, 2014). Osim toga, Vesna Teršelič i Katarina Kruhonja govore o svojem iskustvu rada na mirovnim akcijama tijekom rata, angažmanu nevladinih organizacija tijekom ratnog razdoblja te o ratnom okruženju i izazovima s kojima su se susretali (Teršelič i Pamuković, 2011).

Prema svemu prethodno navedenom u ovom poglavlju, vidi se nedostatak sustavnog dokumentiranja ženskih ratnih iskustva. Dokumentiranje većinski su radile nevladine organizacije civilnog društva. Podaci su dokumentirani unutar izvještaja te se prikupljaju kroz intervjue sa osobama koje su žrtve rata ili imaju iskustvo rata. Važno je dokumentirati ratna iskustva, no posebice je važno da ih se dokumentira sustavno što je u literaturi skroz zapostavljeno.

4.3. Revizionizam i politizacija sjećanja

Povijesni revizionizam podrazumijeva ponovno tumačenje prošlih događaja i procesa, što u znanstvenom smislu može predstavljati legitiman i nužan dio historiografije, osobito kada se nova saznanja i izvori uključe u analizu ranijih zaključaka. Međutim, taj pojam također obuhvaća problematične prakse poput selektivnog korištenja činjenica, njihova iskrivljavanja, proizvoljnog preoblikovanja ili čak potpunog poricanja povijesnih stvarnosti. Takav manipulativni oblik revizionizma osobito se učestalo javlja u društvima obilježenima dubokim ideološkim podjelama, među kojima je i hrvatsko društvo. U kontekstu turbulentnih političkih promjena tijekom 20. stoljeća, obilježenih smjenama režima i prisilnim ili svjesnim političkim svrstavanjima stanovništva, izostajalo je sustavno i odgovorno suočavanje s nasljeđem prošlih razdoblja. Posljedično, nerazriješena povijesna pitanja ostala su otvorena za instrumentalizaciju i sukobljena tumačenja u suvremenom društvenom diskursu (Glavočić, 2024, travanj).

Na konferenciji „Institucionalno sjećanje na ustaške logore u Drugom svjetskom ratu u Hrvatskoj: izazovi i prilike u 21. stoljeću“ ukazuju se izazovi u povijesnom revizionizmu povijesti u Hrvatskoj. Povijesni revizionizam se u Hrvatskoj trenutno najviše odnosi na razdoblje Drugog svjetskog rata. Posebno je problematično je što Hrvatska negira genocid počinjen nad Srbima te što se institucionalna politika sjećanja svodi na revizionizam te se

zbog toga ističe potreba za uključivanjem stručnjaka kako povijest ne bi bila podložna proizvoljnom tumačenju (Jovanović, listopad, 2024).

Shodno navedenom, može se zaključiti kako je trenutno u Hrvatskoj prisutan trend porasta desničarskih vrijednosti. Rastuća javna tolerancija i vidljivost ustaških simbola i slogana u Hrvatskoj mogu se potkrijepiti nizom recentnih primjera koji ukazuju na širi društveni trend, s posebnim odjecima u istočnoj Hrvatskoj, uključujući Osječko-baranjsku, Vukovarsko-srijemsku i Požeško-slavonsku županiju. Istraživanje javnog mnijenja iz 2025. godine pokazalo je da tek oko četvrtine ispitanika u Hrvatskoj pozdrav „Za dom spremni“ doživljava isključivo kao ustaški slogan, dok ga znatan dio populacije percipira kao patriotski izraz ili pokazuje ravnodušnost prema njegovoj uporabi, što upućuje na postupnu normalizaciju njegova značenja u javnom prostoru (Jutarnji list, rujan 2025.). Unazad dvije godine ekstremizam u Republici Hrvatskoj se povećao, uslijed rasta konzervativnih vrijednosti u društvu te pada liberalno-demokratskih vrijednosti što je posljedica gospodarske recesije i društvene krize (Demokratski potencijali mladih u Hrvatskoj 2015; 8-9, prema Fočo, 2024). Nekoliko primjera rasta konzervativnih vrijednosti unazad dvije godine ukazuju na porast trenda konzervativnih vrijednosti i jačanja desnice. Tako su primjerice, Početkom ljeta, 2025., pojedine braniteljske udruge pokušale su spriječiti održavanje kulturnih programa te su se u Zagrebu i Splitu organizirale skupine mladića koje su verbalno i fizički ometale kulturna okupljanja srpske nacionalne manjine (Jutarnji list, studeni 2025). U studenom 2025. na splitskoj rivi održan je prosvjed kojeg je organizirala navijačka skupina „Torcida“ i braniteljske udruge koje djeluju u Splitu. Cilj prosvjeda je bilo puštanje na slobodu navijača koji su prethodno bili uhićeni zbog upada i prekida kulturne manifestacije „Dani srpske kulture“ u Gradskom kotaru Blatine. Na tom prosvjedu puštala se pjesma „Bojna Čavoglave“ pjevača Thompsona te su se čuli uzvici „Za dom spremni“ te podizanje desnice (Jutarnji list, studeni 2025). Tako su, nakon koncerta pjevača Marka Perkovića Thompsona u Širokom Brijegu, Organizacija za europsku sigurnost i suradnju (OESS) i UN osudili veličanje fašizma, NDH i uzvikivanje ustaškog pozdrava „Za dom spremni“, kao i simbola ustaškog poretka (Glas Slavonije, veljača 2026).

Ovi primjeri jasno ukazuju na proces normalizacije revizionističkih i ekstremističkih narativa koji relativiziraju ili reinterpretiraju zločine ustaškog režima. U društvenim sredinama koje su i dalje obilježene ratnim naslijeđem, neriješenim politikama sjećanja i etničkim podjelama, osobito u istočnoj Hrvatskoj, takvi trendovi doprinose produbljivanju polarizacije i otežavaju razvoj inkluzivnih oblika kolektivnog pamćenja. U tom kontekstu,

istraživački i dokumentacijski projekti usmjereni na pluralnost ratnih iskustava, osobito žena, imaju važnu korektivnu ulogu jer potiču empatiju, dijalog i društvenu koheziju nasuprot isključivim povijesnim interpretacijama.

5. NACIONALNI KONTEKST: REPUBLIKA HRVATSKA

Kroz istraživanje kako hrvatske, tako i balkanske literature, uočen je nedostatak literature koja proučava žensku perspektivu rata izvan objektivna žene kao žrtve nasilja i traumatskih iskustava. Većina literature istražuje seksualno i fizičko nasilje koje su žene proživjele za vrijeme Domovinskog rata i drugih oružanih sukoba na području Balkana. Iako važnost istraživanja trauma koje su žene proživjele u ovim sukobima nije upitna, gotovo ne postojanje literature koja istražuje ulogu žena kao heroja i aktera u oružanim sukobima upućuje na nedostatnu memorijalizaciju i promicanje heroizma isključivo iz muške perspektive.

5.1. *Žene u Domovinskom ratu*

Kao izravne ili neizravne sudionice, žene su snažno osjetile posljedice Domovinskog rata. Iako su bile malobrojne među braniteljima, ratno iskustvo proživljavale su ponajprije u ulogama supruga, majki, prognanica, zatočenica, pružateljica potpore te kroz angažman u prikupljanju humanitarne pomoći. Unatoč toj raznolikosti iskustava, doprinos žena u ratu često se umanjuje i svodi na njihovu pripadnost pasivnoj kategoriji civilnog stanovništva (Dragičević, studeni 2024).

Svjedočenja preživjelih i očevidaca ukazuju na to da su seksualni zločini često počinjeni pred članovima obitelji i bliskim osobama, koji su pod prijetnjom nasilja bili prisiljeni promatrati ta djela. U pojedinim slučajevima zabilježene su i iznenadne smrti svjedoka uslijed snažnog psihološkog šoka i traumatskog stresa izazvanog prizorima nasilja nad njima bliskim osobama. Nasilje je nerijetko imalo obilježja grupnih silovanja, pri čemu je jedna žrtva bila izložena višestrukim počiniteljima, a u određenom broju slučajeva posljedica su bile i neželjene trudnoće. Djeca rođena iz takvih okolnosti odrastala su uz majke koje su pretrpjele teške traume, dok je okolnost njihova začeca ostala dugotrajan izvor osobne i društvene patnje (Dragičević, studeni 2024).

S druge strane, kada govorimo o ženskom sudjelovanju u ratnim sukobima, prema evidencijama Hrvatskog memorijalno-dokumentacijskog centra Domovinskog rata, tijekom

1995. godine među približno 200.000 pripadnika hrvatskih oružanih snaga nalazilo se 14.443 žena koje su djelovale u sastavu vojnih postrojbi, pričuve ili sustava narodne zaštite, pri čemu je važno naglasiti da taj broj ne obuhvaća cjelokupan korpus hrvatskih branitelja, budući da braniteljski status uključuje i neborbene uloge. Unutar te skupine zabilježeno je 766 poginulih te 1.973 ranjene žene, od kojih mnoge danas žive s trajnim tjelesnim oštećenjima. Dodatno, podaci Ministarstva hrvatskih branitelja ukazuju da je u Domovinskom ratu aktivno sudjelovalo ukupno 24.246 žena, što čini 4,78% svih hrvatskih branitelja. U tom kontekstu evidentirano je 110 smrtno stradalih žena, dok je 1.146 zadobilo teške ozljede koje su rezultirale trajnim invaliditetom. Posebno se ističe podatak da je u obrani Vukovara sudjelovalo približno 400 žena. Analiza spolne strukture hrvatskih branitelja po županijama ne pokazuje izražene regionalne razlike, budući da se udio žena uglavnom kreće između 2,1% i 8,2%. Ipak, veća zastupljenost žena bilježi se u područjima koja su bila najintenzivnije zahvaćena ratnim djelovanjima, osobito u Ličko-senjskoj županiji (8,2%), Vukovarsko srijemskoj (7,3%) te Zadarskoj županiji (6,6%). Iako postoje određena odstupanja između podataka Ministarstva hrvatskih branitelja i Hrvatskog memorijalno-dokumentacijskog centra Domovinskog rata, ponajprije zbog različitih metodoloških pristupa u evidentiranju borbenih i neborbenih sudionika, neosporno je da su žene sudjelovale u ratnim operacijama ravnopravno s muškarcima te da su stradavale na bojištima, često i kao izravne sudionice oružanih sukoba. Njihov doprinos dodatno dobiva na važnosti kada se uzme u obzir da nijedna od njih nije bila obvezana na vojnu službu. Sudjelovanje žena u ratu temeljilo se isključivo na dobrovoljnosti, pri čemu su često djelovale unatoč društvenim očekivanjima koja su ih više usmjeravala prema ostanku u civilnoj sferi nego prema odlasku na bojište (Crodex, lipanj 2025).

Nadalje, u 2011. godini, Stanić i Mravak (2012) proveli su istraživanje na području Splitsko-dalmatinske županije kako bi otkrili i razumjeli iskustva žena u Domovinskom ratu. Proveli su polustrukturirani intervju s osam žena starije životne dobi. Rezultati upućuju na to da doživljaj rata prvenstveno oblikuju psihološki čimbenici, dok povijesni i politički kontekst ima sekundarnu ulogu. Prevladavajuće negativne emocije povezane su s razmjerima ratnog razaranja i gubitaka. U iskustvima žena rat se očituje kao izrazito destruktivan i dezintegrativan događaj, s dugotrajnim posljedicama za pojedinca i njegovu društvenu okolinu. Posebno se ističu duboke promjene u obiteljskom životu, pri čemu rat djeluje kao mehanizam izolacije i društvenog isključivanja. Istodobno, rat poprima i integrativnu dimenziju, jer potiče solidarnost, međusobnu suradnju i organiziranje pomoći. Žene tijekom rata preuzimaju širok raspon uloga i aktivnosti te, suočene s društvenim i osobnim kaosom,

nastoje uspostaviti ravnotežu i obnoviti vlastite živote, ali i živote drugih. Razina oprosta uvelike je određena intenzitetom osobnog ratnog iskustva, a posljedice ratnih trauma protežu se duboko u mirnodopsko razdoblje te, čak i nakon više od desetljeća, mogu biti toliko snažne da nadjačaju i čvrsta vjerska uvjerenja.

Slika 11. Nevenka Topalušić sa suborcima. Fotografija: Privatna arhiva

5.2. Institucionalna memorijalizacija u Hrvatskoj

Vukovar predstavlja središnje mjesto hrvatske kulturne traume i nacionalni simbol stradanja i otpora, čije se kolektivno sjećanje oblikuje kroz isprepletene političke, medijske i komemorativne prakse. Ratna iskustva iz 1991. godine postupno su transformirana iz individualnih trauma u institucionalizirano kulturno sjećanje putem rituala, javnih narativa i službenih oblika obilježavanja. Time Vukovar prestaje biti isključivo povijesni događaj te postaje trajni simbol kolektivnog identiteta. Proces memorijalizacije razvijao se u fazama: od početnog naglaska na žrtvi i očuvanju sjećanja, preko politizacije komemoracija i borbe za interpretaciju rata, do suvremenih prijepora oko rutinizacije i značenja Vukovara u nacionalnom narativu. Ove promjene pokazuju da kulturna trauma nije statična, već se kontinuirano rekonstruira u skladu s društvenim i političkim okolnostima, pri čemu institucionalna memorijalizacija djeluje kao ključni mehanizam prijenosa traume kroz generacije (Pondeljak, 2025).

Slika 12. Monografija 4. gardijska brigada Hrvatske vojske “Pauci”

Institucionalizacija sjećanja u Vukovaru očituje se ponajprije kroz mrežu memorijalnih prostora koji kolektivnom pamćenju daju materijalni i simbolički oblik. U skladu s Norinim konceptom mjesta sjećanja (povjesničar Pierre Nora), grad je nakon rata obnovljen kao memorijalni prostor ispunjen lokacijama na kojima se povijesno iskustvo kristalizira u trajne simbole kolektivnog identiteta. Među ključnim mjestima ističu se Ovčara, Memorijalno groblje žrtava Domovinskog rata, Spomen-muzej u vukovarskoj bolnici te Vodotoranj kao središnji simbol razaranja i otpora. Ovi prostori ne djeluju samo kao obilježja prošlosti, već kao aktivni nositelji javnih i političkih interpretacija rata. Memorijalizacija se dodatno učvršćuje kroz institucionalne strukture, osobito kroz Memorijalni centar Domovinskog rata Vukovar, koji povezuje sjećanje s obrazovnim sustavom putem organiziranih školskih posjeta i službenih narativa o ratu. Time kultura sjećanja postaje dio svakodnevne društvene prakse i nacionalne pedagogije. Važan element institucionalnog pamćenja čine i komemorativni rituali, ponajprije Kolona sjećanja, koja svake godine fizički povezuje ključna mjesta stradanja i okuplja tisuće sudionika. Ovaj ritual ne samo da reproducira kolektivno sjećanje, već stvara emocionalnu zajednicu i služi kao platforma za društvene i političke poruke povezane s pitanjima istine, pravde i nestalih osoba. Kroz prostorne simbole, institucije i ritualizirane prakse, sjećanje na Vukovar trajno je ugrađeno u kulturni i politički okvir hrvatskog društva (Pondeljak, 2025).

U jednim od rijetkih slučajeva prikupljanja svjedočanstava žena u Republici Hrvatskoj, u 2012. godini je na poticaj Udruge “Žene u Domovinskom ratu - Zadar” prikupljeno čak 53

svjedočanstava žena s otoka i iz priobalja Zadarske županije. Svako od navedenih svjedočenja na svoj način obogaćuje priču o Domovinskom ratu, neovisno o tome jesu li same kazivačice ili njihovi najbliži izravno sudjelovali u obrani Hrvatske od velikosrpske agresije. U knjizi, temeljene na samim svjedočanstvima, objedinjene su raznolike životne priče žena koje su Domovinski rat proživjele na različite načine – kao civilke koje su s obiteljima izdržavale ratnu svakodnevicu, kao prognanice koje su u neizvjesnosti čekale vijesti s bojišta te kao humanitarne djelatnice koje su svojim radom pomagale ranjenima i raseljenima, bilo u Hrvatskoj ili inozemstvu. Zabilježena su i svjedočanstva majki čiji su sinovi bili branitelji ili su stradali na samim počecima rata, poput majke Franka Lisice koja je podijelila njegove dnevničke zapise, kao i priče žena koje su same sudjelovale u obrani, među njima Ane Deković koja je od civilne žrtve rata u BiH postala pripadnica domobranske postrojbe. Posebno mjesto zauzimaju ispovijesti supruga poginulih branitelja, poput Sande Špice, čija se osobna bol isprepleće s kolektivnim pamćenjem zajednice, kao i zapisi medicinskih sestara koje su djelovale na bojištima i u ratnim bolnicama. Knjiga donosi i svjedočenje Ane Vukojević o gubitku najbližih u Vukovaru, prognanstvu i kasnijem angažmanu u obrani na moru, uz promišljanja o značenju Domovinskog rata za mlade generacije, čime cjelina postaje vrijedan mozaik ženskih iskustava rata i poraća (Maras Kraljević, 2013). Kako ističu u Udruzi, „svrha ovog projekta jest budućim naraštajima ostaviti svjedočanstvo o ljubavi i hrabrosti žena te o ratnim stradanjima i strahotama koje su proživjele tijekom hrvatskog Domovinskog rata“ (Haberle, Matešić i Birkić, 2013). Ovakva memorijalizacija od izuzetne je važnosti jer čuva kolektivno sjećanje od zaborava, daje glas onima čija su iskustva često bila zanemarena te pomaže društvu da bolje razumije cijenu slobode i važnost mira. Upravo je to i cilj projekta “Iza linije fronta: nevidljive heroine”, dati glas osobama koje su nerijetko previđene u društvu kada se govori o ratnim iskustvima i na taj način im pomoći da zacijele dio sebe koji je godinama potiskivao i prešutio proživljene traume. Samim time, želimo pridonijeti osnaživanju tih žena i ukazati im kako one nisu samo žrtve, već i dokaz izdržljivosti ljudskog duha.

Važno je istaknuti i knjigu “Sunčica” autorice Marije Slišković koja je prikupila petnaest anonimnih svjedočanstava osoba koje su tijekom srbijanske agresije na Republiku Hrvatsku preživjele silovanje i druge oblike seksualnog nasilja. Naslov knjige simbolično je vezan uz bebu Sunčicu, koja je sa svega osam mjeseci zajedno s majkom bila zatočena u okupiranom Vukovaru, gdje je njezina majka bila izložena sustavnom zlostavljanju od strane pripadnika srpskih vojnih i paravojnih postrojbi. Većina iskaza potječe od žena s područja

Vukovara, dok se pojedinačna svjedočanstva odnose na Slunj i Glinu, pri čemu potonje donosi i perspektivu muškarca silovanog u srpskom koncentracijskom logoru. Publikacija ima za cilj osvijestiti javnost o ratnim zločinima seksualnog nasilja počinjenima tijekom Domovinskoga rata, ali i upozoriti na činjenicu da mnoge žrtve nisu dobile pravno priznanje ni naknadu štete, dok su brojni počinitelji ostali nekažnjeni. Dvojezično izdanje dodatno širi doseg knjige, omogućujući međunarodnoj publici upoznavanje s razmjerima patnje i zločina počinjenih tijekom velikosrpske agresije na Hrvatsku (Maras Kraljević, 2013).

Objavljivanje ratnih svjedočanstava iz ženske perspektive ima iznimnu važnost u kontekstu *desk* istraživanja o Domovinskom ratu jer nadopunjuje službene povijesne narative osobnim iskustvima koja su dugo bila marginalizirana ili prešućivana. Takvi izvori omogućuju dublje razumijevanje svakodnevice rata, oblika nasilja koji često ne ulaze u vojne ili političke analize te dugotrajnih psiholoških posljedica koje rat ostavlja na pojedince i zajednice. Posebno su vrijedna svjedočanstva o seksualnom nasilju, prognanstvu, gubitku članova obitelji i ulozi žena u skrbi, otporu i humanitarnom djelovanju, jer otkrivaju rodno specifične dimenzije sukoba (Stanić i Mravak, 2012). U *desk* istraživanju ovakvi materijali služe kao primarni ili poluprimarni izvori koji omogućuju kritičku analizu društvenih trauma, mehanizama preživljavanja i procesa memorijalizacije, čime se stvara cjelovitija i humanija slika Domovinskog rata.

5.3. Javna kultura sjećanja i trendovi ekstremizma

U ovom kontekstu, ekstremizam u Republici Hrvatskoj promatra se kao skup ideologija i djelovanja usmjerenih protiv temeljnih vrijednosti demokratskog sustava, pri čemu uključuje poticanje ili provođenje nasilja, govora mržnje, zastrašivanja, diskriminacije te pokušaje narušavanja ustavnog poretka Republike Hrvatske (Sigurnosno-obavještajna agencija).

Rastuća javna tolerancija i vidljivost ustaških simbola i slogana u Hrvatskoj mogu se potkrijepiti nizom recentnih primjera koji ukazuju na širi društveni trend, s posebnim odjecima u istočnoj Hrvatskoj, uključujući Osječko-baranjsku, Vukovarsko-srijemsku i Požeško-slavonsku županiju. Istraživanje javnog mnijenja iz 2025. godine pokazalo je da tek oko četvrtine ispitanika u Hrvatskoj pozdrav „Za dom spremni“ doživljava isključivo kao ustaški slogan, dok ga znatan dio populacije percipira kao patriotski izraz ili pokazuje ravnodušnost prema njegovoj uporabi, što upućuje na postupnu normalizaciju njegova značenja u javnom prostoru (Jutarnji list, rujna 2025.). Dodatno, tijekom obilježavanja Dana

pobjede i domovinske zahvalnosti 5. kolovoza 2024. u Kninu je zabilježeno javno skandiranje istog slogana od strane članova Hrvatskih obrambenih snaga (HOS), što je potvrdila policija (Dnevnik.hr, kolovoz 2024.). Pojava ekstremističke ikonografije u javnom prostoru dodatno je ilustrirana slučajem iz prosinca 2023. godine, kada su na pročelju crkve u Bjelovaru ispisani grafiti s ustaškim simbolima i neonacističkim brojevima „14/88“, što ukazuje na prisutnost radikalnih ideologija izvan marginalnih skupina (Glas Slavonije, srpanj 2025.). Na razini javnog diskursa, povjesničar Hrvoje Klasić upozorio je na ideološke i simboličke veze ratne postrojbe HOS s ustaškim nasljeđem, ističući otvoreno korištenje ustaških obilježja i afirmativne stavove prema vođama tog režima (Glas Slavonije, rujan 2024.). Istodobno, institucionalni odgovor države očitovao se u izmjenama zakonskog okvira koje je 2023. usvojio Hrvatski sabor, a kojima su uvedene novčane kazne za javno isticanje simbola i slogana koji potiču mržnju, uključujući „Za dom spremni“ (Glas javnosti, travanj 2023.).

Unazad dvije godine ekstremizam u Republici Hrvatskoj se povećao, uslijed rasta konzervativnih vrijednosti u društvu te pada liberalno-demokratskih vrijednosti što je posljedica gospodarske recesije i društvene krize (Demokratski potencijali mladih u Hrvatskoj 2015; 8-9, prema Fočo, 2024). Službeno-obavještajna agencija (SOA) u svom izvješću za 2025. godinu navodi kako je na ekstremno desnici izražen trend ekstremizma čiji je cilj ukinuće demokratskog ustavnog poretka RH te navode kako se promiče neonacistička ideologija.

SOA u izvješću ističe i problem radikalizacije djece i maloljetnika. Tako je tijekom 2025. Nastupio niz događaja koji su upućivali na normalizaciju ekstremističkih stavova. Početkom ljeta, 2025., pojedine braniteljske udruge pokušale su spriječiti održavanje kulturnih programa te su se u Zagrebu i Splitu organizirale skupine mladića koje su verbalno i fizički ometale kulturna okupljanja srpske nacionalne manjine (Jutarnji list, studeni 2025). U studenom 2025. na splitskoj rivi održan je prosvjed kojeg je organizirala navijačka skupina „Torcida“ i braniteljske udruge koje djeluju u Splitu. Cilj prosvjeda je bilo puštanje na slobodu navijača koji su prethodno bili uhićeni zbog upada i prekida kulturne manifestacije „Dani srpske kulture“ u Gradskom kotaru Blatine. Na tom prosvjedu puštala se pjesma „Bojna Čavoglave“ pjevača Thompsona te su se čuli uzvici „Za dom spremni“ te podizanje desnice (Jutarnji list, studeni 2025). Tako su, nakon koncerta pjevača Marka Perkovića Thompsona u Širokom Brijegu, Organizacija za europsku sigurnost i suradnju (OESS) i UN osudili veličanje fašizma, NDH i uzvikivanje ustaškog pozdrava „Za dom spremni“, kao i simbola ustaškog poretka (Glas Slavonije, veljača 2026).

Ovi primjeri jasno ukazuju na proces normalizacije revizionističkih i ekstremističkih narativa koji relativiziraju ili reinterpreteraju zločine ustaškog režima. U društvenim sredinama koje su i dalje obilježene ratnim naslijeđem, neriješenim politikama sjećanja i etničkim podjelama, osobito u istočnoj Hrvatskoj, takvi trendovi doprinose produbljivanju polarizacije i otežavaju razvoj inkluzivnih oblika kolektivnog pamćenja. U tom kontekstu, istraživački i dokumentacijski projekti usmjereni na pluralnost ratnih iskustava, osobito žena, imaju važnu korektivnu ulogu jer potiču empatiju, dijalog i društvenu koheziju nasuprot isključivim povijesnim interpretacijama.

6. LOKALNI KONTEKST: ISTOČNA HRVATSKA

U kontekstu Domovinskog rata koji se na području Republike Hrvatske odvijao tijekom 1990-ih godina, Istočna Hrvatska, a samim time i Osječko-baranjska, Vukovarsko-srijemska i Požeško-slavonska županija, bile su prve na udaru vojske JNA zbog geografske blizine Srbije. Na ovim područjima, Domovinski rat rezultirao je promjenama u društvenoj strukturi i okolini, vjerovanjima te vrijednostima (Benčić Kužnar, 2020). Ono što je bitno za naglasiti jest činjenica da je zbog ratnih razaranja došlo do demografskih promjena na području Istočne Hrvatske. Prije početka rata, ovo područje bilo je gospodarski najrazvijenije zbog plodne zemlje, šuma, vode i izvora nafte (Živić, 2005). Uz demografske gubitke i veliku materijalnu štetu na ovom području, posljedice rata osjete se i u poslijeratnom razdoblju što se očituje u nepotpunom, odnosno usporenom povratku domicilnog stanovništva te podjelama stanovništva, konkretnije Hrvata i Srba što i danas predstavlja veliki izazov (Matišić i Pejnović, 2015).

U pregledu literature nedostaje podataka koji su usmjereni na svjedočanstva i iskustva žena koje su sudjelovale u Domovinskom ratu na području ove tri županije što je ujedno i praznina koja se ovim projektom nastoji ispuniti. Važno je osvijestiti društvo o doprinosu žena tijekom Domovinskog rata, bilo to u ulozi braniteljica ili tvoriteljica mira.

6.1. Ratni i poratni pregled triju županija

Osječko-baranjska županija tijekom Domovinskog rata bila je pod neprekidnim napadima koji su bili popraćeni i ljudskim žrtvama, kao i oštećenjima stambenih i gospodarskih zgrada te kulturne baštine. Ratna šteta na području Osječko-baranjske županije bila je velika, posebice u gradu Osijeku koji je, prema sustavu utvrđivanja ratne štete, pretrpio sve vrste (Pavičić, 2009).

Prema Holjevac Tuković i Nazor (2020), u Osječko-baranjskoj županiji najveće ratne štete pretrpjela su kulturna dobra (crkve, muzeji, itd.) i stambeni prostori. Također, uz navedene štete, mnogo je razorenih i spaljenih sela, nestao je veliki broj tradicijskih građevina te veliki broj kulturnih spomenika i muzejske građe (Holjevac Tuković i Nazor, 2020). Danas su još uvijek prisutne dugotrajne negativne posljedice rata, primjerice u gospodarstvu, tržištu, industriji i demografiji (Pavičić, 2009). Prema Provedbenom programu za razdoblje od 2021. do 2024. godine radi se na fizičkoj, gospodarskoj i socijalnoj reintegraciji gradova pogođenih ratom koji su doživjeli demografsko i ekonomsko uništavanje. Ciljevi tog programa su jačanje rasta, poboljšanje infrastrukture, poticanje privlačnosti života u tim gradovima, jačanje socijalnog uključivanja i potencijala rasta, dok bi se s tim programom trebala smanjiti daljnja depopulacija tog područja (Provedbeni program za razdoblje od 2021. do 2024. godine, Ministarstvo regionalnog razvoja i fondova Europske unije). U Osječko-baranjskoj županiji unazad nekoliko godina veliki problem predstavljaju i migracije, odnosno iseljenja stanovništva. Razlozi migracije stanovništva su razni, no ponajprije je to gospodarska situacija i socijalne krize te poteškoće u pronalaženju poslova u profesiji što mladima osobito predstavlja problem (Živić, 2018).

Vukovarsko-srijemska županija je tijekom Domovinskog rata uvjerljivo najviše stradala. Područje Vukovarsko-srijemske županije bilo je u potpunosti razoreno ratom. Ljudske žrtve, kao i razoreni gradovi i sela pridonijeli su sporijem i težem oporavku županije nakon Domovinskog rata. Domovinski rat u Vukovarsko-srijemskoj županiji ostavio je duboke posljedice na materijalnu i nematerijalnu baštinu, masovna ljudska stradanja te izraženih demografskih i migracijskih gubitaka (Perić Pavišić, Bendra i Živić, 2024). Vrhunac napada na Vukovarsko-srijemsku županiju predstavljala je bitka za Vukovar 1991. godine. Tijekom tog razdoblja Vukovar i okolna sela bila su svakodnevno napadana raznim oružjima, a ljudske žrtve bile su sve veće. Prema Marijan (2002) tijekom obrane Vukovara poginulo je oko 1850 branitelja, 1600 civila (86 poginulih civila čine djeca) te je ranjeno 2500 osoba. Život stanovnika Vukovara i okolnih sela (većinski nastanjenim Hrvatima) bio je neizdrživ, posebice kada je započela najintenzivnija faza ratnih zbivanja. Za njih je bilo uobičajeno čuti svaki dan zvukove pucnjave, eksplozija, minobacača i preleta vojnih zrakoplova. Većina nesrpskog stanovništva je bila prognana iz sela, dok su mnoge zgrade bile oštećene od granata. Primjerice, selo Čelije je jedno od sela koje je bilo napadnuto, opljačkano i zapaljeno tijekom rata, a slično su doživjeli i stanovnici u selima Dalju, Aljmašu i Erdutu. Nakon tog perioda slijedila su još veća razaranja i prognanstva nesrpskog stanovništva (Cvikić, Živić i

Maras Kraljević, 2021). Što se tiče današnje perspektive, Vukovarsko-srijemska županija je većinski obnovljena od rata, iako su još uvijek prisutne posljedice rata, posebice u demografiji županije. Prema Planu razvoja Vukovarsko-srijemske županije za razdoblje 2021. - 2027. godine naglašavaju se potrebe razvoja gospodarstva i poduzetništva, poljoprivrede, cestovne povezanosti i unapređenja i provedbe demografske politike što su ujedno i potencijali razvoja županije. Također, prema Planu se radi i na javnim politikama koje će poboljšati stanje u kojem se županija trenutno nalazi. Ističu se četiri javne politike koje su prioritet:

1. razvoj konkurentnog, inovativnog i održivog gospodarstva te poboljšanje kvalitete života,
2. sigurnost za stabilan razvoj, demografska revitalizacija i jačanje otpornosti na krize,
3. zelena i digitalna tranzicija,
4. povećanje regionalne konkurentnosti i ravnomjeran regionalni razvoj.

Iako Vukovarsko-srijemska županija još uvijek osjeti posljedice rata, pozitivno je da se radi na razvojnim planovima, strategijama i javnim politikama koje su usmjerene na unapređenje županije.

Područje Požeško-slavonske županije igralo je važnu ulogu tijekom Domovinskog rata za planove neprijatelja. Cilj je bio odvojiti Istočnu Slavoniju od Zagreba što bi se postiglo ovladavanjem većih gradova na području Požeško-slavonske županije (Škvorc, 2009). Ivančić (2015) ističe pakračko ratište kao jedno od najtežih u Hrvatskoj radi terena na kojem se rat odvijao, dok Pakrac naziva “Vukovar prije Vukovara” jer je doživio istu sudbinu. Rat je na ovom području započeo 1991. godine općim napadom JNA s Krdije uz srpske pobunjenike koji su djelovali na civilno stanovništvo u selima i gradovima. Jedan od najtragičnijih događaja tijekom rata na ovom području je pokolj u Kusunjama gdje je poginulo 20 pripadnika 105. brigade Hrvatske vojske. Tijekom Domovinskog rata na ovom području bilježe se naponi hrvatskih vojnika u obrani i oslobađanju okupiranih područja, ali je okarakterizirano i brojnim ljudskim žrtvama. Domovinski rat na području Požeško-slavonske županije završio je 1995. godine operacijom “Bljesak” kojom su oslobođena okupirana područja Zapadne Slavonije (Ivančić, 2015).

Danas je u Požeško-slavonskoj županiji posljedica rata negativna demografija te su vidljive posljedice na stambenim objektima u selima i pojedinim gradovima u županiji. Obnova ratom pogođenih područja u Požeško-slavonskoj županiji većinom je bila fokusirana na razminiravanje, osiguranje povratka izbjeglica rata i obnova stambenih objekata. Također,

napravljen je Plan razvoja Požeško-slavonske županije za razdoblje 2021. - 2027. kojem je cilj gospodarski razvoj, povećanje kvalitete života radi negativnih demografskih trendova i iseljavanja, razvijanje prometne povezanosti i razvoju infrastrukture (Požeško-slavonska županija, 2021).

Mirna reintegracija istočne Hrvatske započela je 1995., odnosno 1996. godine nakon što su hrvatska i srpska strana potpisale Erdutski sporazum, a završio je 1998. godine. Proces mirne reintegracije vodili su Ujedinjeni narodi te se smatra jednom od najuspješnijih mirovnih misija Ujedinjenih naroda. Reintegracija teritorija, ali ne i stanovništva jedna je od glavnih kritika mirne reintegracije istočne Hrvatske. Naime, iako je teritorij istočne Hrvatske stavljen pod suverenitet Republike Hrvatske, izostale su aktivnosti koje su povezane sa procesima nakon reintegracije. Poseban problem predstavljalo je što su ljudi koji su tijekom rata proživjeli razne i teške traume, često pripadnici suprotstavljenih strana, ostavljeni živjeti jedni kraj drugih, bez odgovarajuće institucionalne ili društvene podrške, što je rezultiralo porastom tenzija u društvu te je otežalo stabilan gospodarski i društveni razvoj tog područja (Bosanac, 2016). Ono što je, također, nepoznato jest doprinos i ulogu nevladinih organizacija prije i tijekom mirne reintegracije. Važno je spomenuti kako su nevladine organizacije proces mirne reintegracije započele godinu i prije no što su to započeli Ujedinjeni narodi. Tako je, primjerice, Katarina Kruhonja, voditeljica Centra za mir, nenasilje i ljudska prava Osijek, navela kako su nastojanja civilnog društva za postizanje mira nepoznata i manje priznata, iako su bila bitna prije, za vrijeme i nakon procesa mirne reintegracije (Pavelić, 2018).

6.2. Žene u lokalnim narativima i javnom prostoru

U medijskim narativima i javnom prostoru o ženama koje su sudjelovale u Domovinskom većinom se prikazuju kao medicinske sestre, liječnice, majke i/ili udovice/supruge branitelja. U Monografiji sjećanja na žrtvu Vukovara 1991. koja obrađuje tematiku razvoja kolone sjećanja, žene se, također, prikazuju kao uplakane majke i supruge koje drže slike branitelja koji su poginuli (simbol patnje). Međutim, važno je napomenuti da se u Monografiji spominje kako se upravo majke, supruge i očevi poginulih i nestalih braniteljima, zajedno sa preživjelim braniteljima 1998. godine prvi put samoinicijativno okupljaju kod "Borovo Commercea" i uz molitvu odlaze prema Trpinjskoj cesti i Sportskoj dvorani u Borovu gdje pale svijeće. U nadolazećim komemoracijama sjećanja na žrtvu Vukovara sudjeluje udruga "Vukovarske majke" čija predsjednica, Manda Patko, održava

govor te se na njihovu inicijativu osniva spomen obilježje nestalima u Domovinskom ratu kod nekadašnjeg Radničkog doma u Borovu naselju.

U novinskim člancima se kao heroína Domovinskog rata u Vukovaru često i zaslužno spominje doktorica Vesna Bosanac koja je tijekom okupacije Vukovara bila ravnateljica Vukovarske bolnice te je osigurala da tijekom okupacije bolnica funkcionira, unatoč svim ograničenjima i preprekama s kojima se susretala. S ciljem prikazivanja hrabrosti i predanosti žena braniteljica, Udruga za palijativnu skrb “LiPa” (Lipik-Pakrac) je 2022. godine objavila natječaj pod nazivom “Žena, braniteljica u ratu i miru” u kojem su žene mogle napisati kratke priče o svojim iskustvima tijekom rata. U Vukovaru 2023. bio je održan susret braniteljica pod geslom “Žene, majke, braniteljice” na kojem je sudjelovalo 400 žena koje su u koloni obišle Vukovar i podsjetile na svoj doprinos u obrani domovine. Uz to, kolonu sjećanja na žrtvu Vukovara 1991. su 2025. godine predvodile braniteljice Domovinskog rata Vukovar. Neke od braniteljica koje su bile u koloni su Mira Vrdoljak, Mirjana Sementić Rutko, Silvana Kokot, Marija Meden i Vasilija Tucker. Temeljem pregleda novinskih članaka vidimo na koji način su predstavljene žene sudionice Domovinskog rata od kasnih 90.-ih godina pa sve do danas. Međutim, većina članaka i obilježavanja odnosi se na branitelje koji su sudjelovali u Domovinskom ratu, dok se žene braniteljice i sudionice Domovinskog rata u javnom diskursu prikazuju tek godinama kasnije.

6.3. Društvene teorije i revizionizam u lokalnom kontekstu

Kako bi bolje razumjeli problematiku ovog *desk* istraživanja, potrebno se osvrnuti na pojam kolektivnog sjećanja kojeg je razvio Maurice Halbwachs, 1925. godine. On kolektivno sjećanje definira kao društveni fenomen, nastaju, održavaju se i prenose unutar društvenih grupa. Kolektivna sjećanja aktivan su proces stvaranja smisla tijekom vremena tijekom kojeg se sadašnjost razumijeva kroz prošlost koja se najčešće događaju tijekom traumatičnih događaja, poput rata (Benčić, 2015).

Markovina (2012) govori o problematici kulture sjećanja, a posebice se osvrće na kulturu sjećanja razdoblja 90.-ih godina 20. stoljeća gdje je povijesno pamćenje instrumentalizirano i oblikovano sa željom društvenog zaborava i samozaborava što je posljedica institucionalnog odnosa prema povijesnom pamćenju. Marijan (2019) iskazuje problematiku definiranja pojma revizionizma koji se osvrće na povijest. Revizija označava ponovni pregled i provjeru podataka, a u povijesnom kontekstu označava reinterpretaciju povijesti. Međutim, ističe kako je revizionizam u povijesti Republike Hrvatske većinom vezan

uz razdoblje Drugog svjetskog rata i ratnih zločina na području Hrvatske tijekom tog razdoblja. U svom radu u pitanje dovodi smisao i opravdanost korištenja termina povijesnog revizionizma hrvatskom kontekstu.

S druge strane, Kasapović (2019) govori kako se povijesni revizionizam može promatrati u pozitivnom i negativnom smislu. U pozitivnom smislu on znači opravdano tumačenje i ponovni pregled dostupnih podataka o traumatičnom događaju ili razdoblju u povijesti, dok u negativnom smislu znači da revidiranje postojećih znanstvenih interpretacija traumatičnih ili povijesnih događaja s ciljem otklanjanja njihovih utjecaja na kolektivnu svijest i brisanje tamnih strana nacionalnih strana povijesti. Također, ističe kako revizionizam nije nužno “nova povijest”, već “nova politika povijesti”. Objasnila je to na primjeru promjene podataka o logoru u Jasenovcu. Marijan (2020) ističe kako pojam povijesnog revizionizma svakako smatra besmislenim sa svrhom sputavanja suočavanja s posljedicama totalitarističkog režima koji je postojao tijekom Drugog svjetskog rata na području Hrvatske. Smatra kako je cilj povijesnog revizionizma održavanje pozicije moralne nadmoći. Na primjeru ova tri rada koji raspravljaju o povijesnom revizionizmu vidi se polarizacija stručnjaka, odnosno povjesničara i politologa, o smislu i svrsi povijesnog revizionizma te da je povijesni revizionizam podložan pristranosti interpretacije povijesti. Zbog toga revizionizam hrvatske prošlosti može imati posljedice na politički smjer zemlje, kao i na međuljudske odnose unutar zemlje (Benčić, 2015).

6.4. Potrebe lokalne zajednice

Potrebe lokalne zajednice (Osječko-baranjske, Vukovarsko-srijemske i Požeško-slavonske županije) istaknute su u strategijama razvoja koje su prethodno navedene. Najviše se kao potreba ističe povećanje demografije u tim županijama jer je kao posljedica rata većina stanovništva bila primorana pobjeći u ne okupirana područja te se nakon završetka rata nisu vratili. Prema rezultatima istraživanja koje su proveli Kardov, Lalić i Teršelič (2010) ističe se potreba za suočavanjem s prošlošću s ciljem stabilizacije društvenog života i održavanjem dugotrajnog mira. Ovo je posebice važno na području ovih triju županija koje su bile najviše pogođene ratom i u kojima je najviše mješanog stanovništva. U današnjem kontekstu, postoji posebna potreba za postizanjem održivog mira jer se, uslijed sve većih tenzija, društvo polarizira.

Iz svega što je prethodno navedeno, u kontekstu uloge i iskustva žena u Domovinskom ratu uvidene su potrebe za većom vidljivošću žena koje su sudjelovale u Domovinskom ratu.

Društvena podrška u suočavanju sa stresnim događajima koje su doživjele ključna je u povećanju i prihvaćanju uloge koju su žene imale u Domovinskom ratu. Kao posebna potreba ističe se upoznavanje žena s njihovim pravima koja proizlaze iz iskustva sudjelovanja u Domovinskom ratu, kao i stručna psihološka podrška u prevladavanju posljedica Domovinskog rata. Ovakvo sustavno priznavanje ratnih iskustva žena doprinosi pozitivnom utjecaju na njihovu kvalitetu života i prizmu kroz koju gledaju na svoje ratno iskustvo (Koić i Poredoš Lavor, 2008).

Na području Hrvatske trenutno djeluje 1.506 udruga čija su djelatnost branitelji Domovinskog rata. U Osječko-baranjskoj županiji djeluje 130 braniteljskih udruga. Jedna od aktivnih udruga koja se bavi braniteljicama Domovinskog rata je “Udruga hrvatskih braniteljica Osječko-baranjske županije”. Njihova misija je pružanje psihosocijalne, moralne i socijalne podrške braniteljicama te prikupljanje podataka sudjelovanju žena u Domovinskom ratu, promicanje mirovnih aktivnosti te isticanje doprinosa žena u Domovinskom ratu. Uz “Udrugu udovica hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata - Našice i Baranja“, jedina je udruga na području Osječko-baranjske županije koja aktivno djeluje na uključenju i priznavanju iskustva žena sudionica Domovinskog rata.

U Vukovarsko-srijemskoj županiji djeluje 129 udruga čije su područje rada branitelji. Udruge “Veteranke Domovinskog rata Vukovarsko-srijemske županije”, “Udruga umirovljenika, branitelja i braniteljica Vukovarsko-srijemske županije” “Udruga braniteljica Domovinskog rata Vinkovci” i “Braniteljice Domovinskog rata RH” aktivno djeluju u Vukovarsko-srijemskoj županiji i bave se ženama u Domovinskom ratu i njihovim iskustvima.

U Požeško-slavonskoj županiji djeluje 40 udruga čija su djelatnost hrvatski branitelji. Udruge kojima su u središtu žene u Domovinskom ratu su: “Udruga braniteljica 123. brigade HV Požega” i “Hrvatska udruga medicinskih sestara/tehničara i drugih radnika u zdravstvu Domovinskog rata”.

Iz ovog pregleda organizacija civilnog sektora, vidi se koliko su malo zastupljene žene i njihova iskustva u ove tri zajednice. Sve ove udruge bave se promicanjem prava žena sudionica Domovinskog rata, poticanjem zajednice na prepoznavanje uloge žena u Domovinskom ratu te prikupljanju podataka i razrađivanju popisa žena sudionica Domovinskog rata. U istraživanju koje je provela Duvančić (2025) žene s iskustvom Domovinskog rata navode izazove u sustavu branitelja, imale su loša iskustva s djelatnicima ureda za branitelje, imaju predodžbu neorganiziranosti braniteljskog sustava te ističu nepovjerenje prema braniteljskim udrugama. Kao i postojeće udruge branitelja, tako i

literatura, najviše se fokusira na muškarce, njihova iskustva i prava. Istraživanja se većinom odnose na branitelje/veterane i njihovu ulogu u društveno-povijesnim procesima, dok su žene u tom kontekstu većinom zanemarene (Jakir i Perković Paloš, 2025).

7. PREGLED DOBRIH MEĐUNARODNIH I REGIONALNIH PRAKSI

Suočavanje s prošlošću dio je poslijeratne tranzicije društva. Na taj složen i dugotrajan proces uvelike utječu politički i društveni kontekst koji oblikuje stavove javnosti, proizvodi promjene i omogućava pomirenje. Prepoznavanje i odbacivanje predrasuda i nametnute istine o ratnim zbivanjima označava uspješno i stvarno suočavanje s prošlošću. U Hrvatskoj su proces suočavanja s prošlošću potaknule nevladine organizacije i organizacije civilnog društva (Glavaš Kovačić, 2012).

U Bosni i Hercegovini proces suočavanja s prošlošću i tranzicijske pravde predvodi “Razvojni program ujedinjenih nacija u BiH” koji putem projekata potiču tranzicijsku pravdu i suočavanje s prošlošću. Primjerice, 2023. godine započeo je regionalni projekt pod nazivom “Podrška EU izgradnji povjerenja na Zapadnom Balkanu” čiji se ciljevi odnose na povećati učinkovitost institucija (pravosuđa) u rješavanju predmeta ratnih zločina i pružanje podrške žrtvama ratnih zločina, posebice žrtvama seksualnih i rodno uvjetovanih zločina povezanih sa sukobima 90.-ih godina te unaprjeđenje odnosa sa susjednim državama i osposobljavanje civilnog društva za narative u javnom diskursu o sukobima tijekom 90.-ih godina na području bivše Jugoslavije (UNDP, Bosna i Hercegovina, 2023). Također, “Sarajevo Film Festival” u sklopu projekta “Suočavanje s prošlošću” potiče dijalog o ratnom razdoblju te će prikupljati priče, uspomene i različite perspektive prema kojima će filmski stručnjaci temeljiti svoje buduće filmske projekte (Sarajevo film festival, 2026).

U Srbiji “Fond za humanitarno pravo” bavi se pitanjima tranzicijske pravde i suočavanja s prošlošću čiji je cilj dokumentiranje kršenje ljudskih prava i ratnih zločina tijekom oružanih napada u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini (Fond za humanitarno pravo). Također, “Žene u crnom Beograd” bave se pitanjima suočavanja s prošlošću u Srbiji i stvaranja održivog mira. Početkom Domovinskog rata na ulicama Beograda organizirale su nenasilni otpor ratu. U sklopu svojih aktivnosti objavile su knjigu “Nikada nećemo zaboraviti zločine u Vukovaru” te gotovo svake godine na dan obilježavanja pada Vukovara organiziraju mirovnu akciju na Trgu republike u Beogradu te su prisustvovala komemoracijama i koloni sjećanja u Vukovaru.

U Hrvatskoj je trenutno aktualan projekt “CRO VETERANS” koji provode istraživanja o prilagodbi hrvatskih branitelja u poslijeratnom razdoblju te je u sklopu tog projekta planirano i provođenje istraživanja o ženama - braniteljicama u Domovinskom ratu (Jakir i Perković Paloš, 2025). Također, “Documenta - Centar za suočavanje s prošlošću” bavi se tranzicijskom pravdom i stvaranjem održivog mira kroz provođenje istraživanja o ratnim događajima, zločinima i kršenja ljudskih prava te prate suđenja za ratne zločine (monitoring) (Documenta). Udruga “Nansen dijalog centar” iz Osijeka je u sklopu projekta “Mladi i suočavanje s prošlošću” okupila mlade iz Srebrenice i Vukovara s ciljem prepoznavanja zajedničkih vrijednosti među mladima iz ratom uništenih multietničkih zajednica (Nansen dijalog centar).

8. PRAZNINE I IZAZOVI U POSTOJEĆIM ISTRAŽIVANJIMA

Iako ne postoji mnogo istraživanja koja se fokusiraju na iskustva žena u Domovinskom ratu, pregledom postojećih istraživanja kao najčešća ograničenja se navodi generaliziranje rezultata jer su istraživanja provedena na određenom području i na manjem uzorku. Istraživanja o ovoj temi većinom su kvalitativna, no navodi se kako bi za daljnje provedbe istraživanja bila bolja kombinacija kvalitativnog i kvantitativnog pristupa, kao i veći uzorak kako bi bio reprezentativan za cijelu populaciju (Duvančić, 2025).

U istraživanju koje su provele Koić i Poredoš Lavor (2008) navode kako su žene koje su sudjelovale u Domovinskom ratu znatno manje informirane o svojim pravima i manje društveno zbrinute u odnosu na muškarce sudionike Domovinskog rata. Također, ističu poteškoće u svakodnevnoj komunikaciji, pogoršanje zdravstvenog i financijskog stanja, kao i izloženost svađa s partnerom koje vode psihičkom i fizičkom zlostavljanju i obiteljskom nasilju što je posljedica stresnih događaja koje su proživjele u ratu. Propust se vidi i u pružanju psihološke pomoći, podršci i razumijevanju društva o njihovom iskustvu rata od čega se povlači pitanje stigmatizacije i položaj žena u društvu (Koić i Poredoš Lavor, 2008).

Ne postoji mnogo istraživanja na području Republike Hrvatske koja se fokusiraju na doživljenu traumu braniteljica Domovinskog rata što se može promatrati kao velika praznina u istraživanjima. Kao što je prije navedeno, postojao je veliki rizik od razvitka PTSP-a (posttraumatski stresni poremećaj) kod braniteljica iz Domovinskog rata koji nije adekvatno tretiran jer psihološku pomoć koja im je trebala nisu dobile (Koić i Poredoš Lavor, 2008). Kako bi se osobi dijagnosticirao PTSP, ona mora biti izložena jakom stresoru ili traumatskom

dogadjaju na koji je reagirala strahom, bespomoćnošću ili užasom uz najmanje tri simptoma koji najkraće traju mjesec dana. Ti simptomi uključuju: ponovno proživljavanje događaja, izbjegavanje podsjetnika na događaj i pojačanu pobuđenost (Yehuda, 2002). Prema World Health Organization (WHO) posttraumatski stresni poremećaj pogađa više žena, nego muškaraca, dok je podrška obitelji, prijatelja ili drugih važna u smanjenju rizika od razvoja PTSP-a nakon doživljenog potencijalno traumatskog događaja (World Health Organization, 2024). U istraživanju Koić i Poredoš Lavor (2008) sudjelovalo je 14 žena braniteljica Domovinskog rata. Prosječno su na bojišnici provele gotovo dvije godine što nikako nije zanemarivo, međutim samo njih 9 ima status „dragovoljke“. Traumatično iskustvo za sudionice toga istraživanja je napuštanje mjesta prebivališta ili smrt člana uže obitelji. Osam sudionica je doživjelo oboje te su to okarakterizirale kao vrlo uznemirujuće. Nakon završetka rata veći dio sudionica osjeća se da nemaju podršku od države niti da im je društvo (kao braniteljicama) omogućilo sudjelovanje u rješavanju zajedničkih problema. U navedenom istraživanju prikazuje se primjer jedne žene koja je dragovoljno pristupila u oružane snage s mužem tijekom Domovinskog rata. Tijekom rata sudjelovala je u brojnim borbenim akcijama te je svjedočila pogibiji i ranjavanju suboraca i doživljava vlastite ozlijede. Nakon završetka rata ističe poteškoće u prilagodbi na obiteljski život, probleme na radnom mjestu te često mijenja posao radi nerazumijevanja kolega i konflikata. (Koić i Poredoš Lavor, 2008). Prema istraživanju koje su proveli Coleman i sur. (2017) ističe se kako nedostatak razumijevanja i strah od osude od strane stručnjaka, osobito onih koji nemaju iskustva rada sa vojnicima, utječu na korištenje usluga mentalnog zdravlja i traženja psihološke pomoći (Coleman i sur., 2017). Prema istraživanju koje je provela Duvančić (2025) žene kao izazove ističu PTSP, nedostatak psihosocijalne podrške, poteškoće u zdravstvenom sustavu, odnosno neinformiranost braniteljica Domovinskog rata o pravima unutar zdravstvenog sustava te osjećaj zanemarenosti unutar zdravstvenog sustava (Duvančić, 2025). Iz ovoga možemo zaključiti da braniteljice Domovinskog rata nisu dobile adekvatnu podršku i pomoć nakon završetka Domovinskog rata u prevladavanju psiholoških i emocionalnih poteškoća. Također, braniteljice su često zanemarivane od strane institucija i društva te se zbog toga osjećaju isključeno i nevidljivo u društvenoj i državnoj sferi. Vidljiv je nedostatak literature o integraciji i prilagodbi žena braniteljica u zajednicu i njihovi izazovi u tom procesu.

Upravo se zbog toga iskazuje važnost *desk* istraživanja o iskustvima žena u Domovinskom ratu. Ovo istraživanje pridonijet će širem viđenju uloge žena u Domovinskom ratu te smanjenju stigmatizacije u društvu. Kroz cijeli ovaj rad vidi se manjak literature o

ženama u Domovinskom ratu zbog čega je i cilj da postanu vidljive i dobiju svoje zaslužno mjesto u povijesti.

9. PREPORUKE

Nalazi ovog *desk* istraživanja ukazuju na značajan nesrazmjer između stvarne uloge žena u ratnim i postkonfliktnim društvima te njihove zastupljenosti u historiografiji, javnim narativima i institucionalnim praksama memorijalizacije. Iako su žene tijekom oružanih sukoba djelovale kao sudionice obrane, humanitarke, aktivistkinje, mirotvorke i nositeljice društvene obnove, njihova su iskustva u velikoj mjeri ostala fragmentirana i nedovoljno dokumentirana. U skladu s nalazima suvremenih istraživanja iz područja rodnih studija, tranzicijske pravde i studija sjećanja (Enloe, 2014; Ní Aoláin, Haynes i Cahn, 2011; Rubio-Marín, 2006), moguće je formulirati nekoliko ključnih preporuka za unapređenje istraživanja, dokumentiranja i javne vidljivosti ženskih ratnih iskustava.

a) Sustavno dokumentiranje ženskih ratnih iskustava

Prva i temeljna preporuka odnosi se na potrebu sustavnog i dugoročnog dokumentiranja ženskih ratnih iskustava. Dosadašnja istraživanja pokazuju da su brojna svjedočanstva žena ostala izvan službenih arhiva, često zabilježena tek kroz individualne inicijative organizacija civilnog društva (poput Documente iz Zagreba) ili usmenu povijest. U tom kontekstu potrebno je razvijati interdisciplinarnе istraživačke projekte koji kombiniraju metode usmene povijesti, arhivskog istraživanja i digitalnog dokumentiranja kako bi se sačuvala osobna svjedočanstva žena koje su sudjelovale u ratu ili bile izravno pogođene njegovim posljedicama. Takav pristup pridonosi očuvanju pluralnih perspektiva o ratu te omogućuje stvaranje inkluzivnijeg kolektivnog pamćenja (Altınay i Pető, 2016).

b) Uključivanje rodne perspektive u procese tranzicijske pravde

Druga preporuka odnosi se na jačanje rodno osjetljivog pristupa u mehanizmima tranzicijske pravde. Suvremena literatura naglašava da formalno neutralni pravni okviri često zanemaruju specifične oblike nasilja kojima su žene izložene tijekom sukoba, osobito seksualno i rodno uvjetovano nasilje (Ní Aoláin, Haynes i Cahn, 2011). Stoga je nužno osigurati da pravosudni procesi, programi reparacija i institucionalne reforme uvažavaju različita iskustva žena i muškaraca u ratu. Posebnu pozornost potrebno je posvetiti dugoročnim društvenim i ekonomskim posljedicama nasilja nad ženama, uključujući stigmatizaciju, siromaštvo i marginalizaciju u postratnim društvima (Rubio-Marín, 2006).

c) Jačanje javne vidljivosti ženskih doprinosa ratu i miru

Pregled literature upućuje i na potrebu aktivnijeg uključivanja ženskih iskustava u javne narative o ratu, osobito kroz obrazovni sustav, muzeje, medije i programe memorijalizacije. Brojna istraživanja pokazuju da su dominantni narativi o ratu i dalje snažno oblikovani militariziranim i maskulinim interpretacijama povijesti (Enloe, 2014; Cohn, 2008). Uključivanjem ženskih perspektiva moguće je proširiti razumijevanje ratnih iskustava te potaknuti razvoj kritičkog i pluralističkog pristupa povijesti. Posebnu ulogu u tom procesu mogu imati lokalne inicijative, izložbe, digitalni arhivi i dokumentarni projekti koji doprinose vidljivosti ženskih priča u javnom prostoru. Inovativni oblik memorijalizacije ženskog iskustva rata bit će ostvaren i kroz putujuću izložbu koja će u sklopu projekta biti prikazivana u Osijeku, Vukovaru i Požegi. Izložba će predstaviti fotografije osobnog predmeta pojedine žene koje će biti intervjuirane kao svjedokinje ratnih razaranja kako u Republici Hrvatskoj, tako i na međunarodnoj razini. Predmet koji sudionice odaberu za prikazivanje na izložbi je zamišljen kao objekt koji po njima najbolje predstavlja njihovo iskustvo rata.

d) Poticanje interdisciplinarnih istraživanja o ženama u ratu

Četvrta preporuka odnosi se na potrebu razvoja interdisciplinarnih istraživanja koja povezuju povijest, sociologiju, rodne studije, politologiju i studije sjećanja. Dosadašnja literatura pokazuje da se istraživanja ženskih ratnih iskustava često fokusiraju isključivo na viktimizaciju, dok su druge dimenzije – poput sudjelovanja žena u oružanim snagama, humanitarnim mrežama ili mirovnim pokretima – znatno slabije istražene (Sjoberg i Via, 2010). Sustavniji akademski pristup tim temama omogućio bi cjelovitije razumijevanje uloge žena u ratnim i postratnim društvima.

e) Podrška lokalnim inicijativama i civilnom društvu

Konačno, važno je naglasiti ključnu ulogu organizacija civilnog društva u dokumentiranju i očuvanju ženskih ratnih iskustava. Na području Hrvatske i šire regije upravo su takve organizacije često prve prikupljale svjedočanstva, pružale podršku žrtvama i razvijale alternativne narative o ratu (poput Documente i Centra za mir, nenasilje i ljudska prava – Osijek). Stoga je potrebno osigurati institucionalnu i financijsku podršku projektima koji se bave dokumentiranjem osobnih priča, edukacijom o rodnoj dimenziji sukoba i promicanjem kulture dijaloga i pomirenja.

U konačnici, inkluzivniji pristup memorijalizaciji i istraživanju ratnih iskustava zahtijeva prepoznavanje žena kao aktivnih sudionica povijesnih procesa, a ne isključivo kao pasivnih žrtava rata. Sustavno dokumentiranje njihovih iskustava, integracija rodne perspektive u tranzicijsku pravdu te jačanje njihove vidljivosti u javnom prostoru predstavljaju ključne korake prema cjelovitijem razumijevanju prošlih sukoba i izgradnji pravednijih i inkluzivnijih postkonfliktnih društava.

10. ZAKLJUČAK

Analiza literature na globalnoj, regionalnoj i nacionalnoj razini potvrđuje da su žene u ratovima istodobno bile žrtve, akterice, svjedokinje, mirotvorke i nositeljice društvene obnove. Unatoč toj višeslojnoj ulozi, dominantni historiografski i memorijalni narativi i dalje ih najčešće smještaju u pasivnu kategoriju civilnih žrtava ili simboličkih čuvarica doma i nacije. Takvo reduciranje ženskih iskustava ne samo da osiromašuje razumijevanje rata, nego i perpetuira rodne stereotipe koji utječu na suvremene političke i društvene procese.

U kontekstu Domovinskog rata, dostupni podaci jasno potvrđuju da su žene sudjelovale u obrani Republike Hrvatske kao dragovoljke, pripadnice oružanih snaga, medicinsko osoblje, humanitarke i organizatorice civilne zaštite. Istodobno su proživljavale specifične oblike nasilja, uključujući seksualne zločine, prisilna raseljavanja i dugotrajne psihološke traume. Ipak, institucionalna memorijalizacija u Hrvatskoj i dalje dominantno reproducira muški ratni imaginarij, dok su ženske priče fragmentirane, nedovoljno istražene ili prepuštene individualnim i nevladinim inicijativama.

U društvenom kontekstu obilježenom revizionizmom, politizacijom sjećanja i porastom ekstremističkih narativa, dokumentiranje pluralnih ratnih iskustava postaje ne samo akademski, nego i društveno odgovoran čin. Posebno u istočnoj Hrvatskoj, gdje su ratne posljedice i dalje duboko prisutne u demografskoj, gospodarskoj i identitetskoj strukturi zajednica, uključivanje ženskih glasova može doprinijeti smanjenju polarizacije i jačanju empatije.

Projekt „Iza linije fronta: nevidljive heroine“ stoga predstavlja važan iskorak prema rodno osjetljivoj kulturi sjećanja. Dajući prostor ženama da progovore o vlastitim iskustvima, bilo kao braniteljicama, preživjelima, majkama, prognanicama ili mirovnim aktivistkinjama – projekt ne samo da nadopunjuje postojeće povijesne narative, nego i afirmira njihovu društvenu agenciju. Time se rat prestaje promatrati isključivo kroz prizmu bojišnice, a počinje razumijevati kao kompleksno društveno iskustvo koje oblikuje čitave zajednice.

Zaključno, integracija ženskih perspektiva u istraživanja, obrazovne programe i javne politike nije pitanje simboličke zastupljenosti, već preduvjet za cjelovito suočavanje s prošlošću i izgradnju održivog mira. Bez uključivanja ženskih iskustava, kolektivno pamćenje ostaje nepotpuno, a proces društvenog ozdravljenja nedovršen.

Literatura

- Abdelbagi Osman Mohamed, M. (2022). Solidarity in Time of Armed Conflict. Women's patterns of solidarity in Internally Displaced Person (IDPs) camps in Darfur, Western Sudan.
- Adjei, M. (2021). Ending civil war through nonviolent resistance: The women of Liberia mass action for peace movement. *Journal of International Women's Studies*, 22(9), 19-35.
- Batinić, J. (2001). Feminism, Nationalism, and Womenism, Nationalism, and War: The 'Y ar: The 'Yugoslav Case' in Feminist Texts. *Journal of International Women's Studies*, 3(1), str. 1-23. Preuzeto s: <https://vc.bridgew.edu/jiws/vol3/iss1/1>
- Benčić, A. (2015). Socijalna konstrukcija kolektivnih sjećanja na Domovinski rat (disertacija). *Filozofski fakultet u Zagrebu, Odsjek za sociologiju*. Preuzeto s: <https://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/6170/>
- Bitunjac, M. (2022). Old wounds—new challenges: Women's war experiences in the ex-Yugoslav and Bosnian armed conflict (1991–1995). *Przegląd Krytyczny*, 4(1), str. 27-38. Preuzeto s: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=1126132>
- Bosanac, G. (2016). Mirna reintegracija kao moguća okosnica hrvatske vanjske politike u vezi s izgradnjom mira. *Političke analize*, 7 (25), 9-13. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/159836>
- Buckley-Zistel, S., & Zolkos, M. (2012). Introduction: Gender in transitional justice. In *Gender in transitional justice* (str. 1-33). London: Palgrave Macmillan UK.
- Campbell, K. (2007). The gender of transitional justice: Law, sexual violence and the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia. *The International Journal of Transitional Justice*, 1(3), 411-432. <https://doi.org/10.1093/ijtj/ijm033>
- Campbell, K. (2007). The gender of transitional justice: Law, sexual violence and the international criminal tribunal for the former Yugoslavia. *International Journal of Transitional Justice*, 1(3), 411–432. <https://doi.org/10.1093/ijtj/ijm033>

- Cockburn, C. (2013). War and security, women and gender: an overview of the issues. *Gender & Development*, 21(3), 433–452. <https://doi.org/10.1080/13552074.2013.846632>
- Cohn, C. (2013). Women and wars: Toward a conceptual framework. *Women and wars*, 1-35. Cambridge: Polity Press.
- Coleman, S. J., Stevelink, S. A. M., Hatch, S. L., Denny, J. A., Greenberg, N., & Fear, N. T. (2017). Stigma-related barriers and facilitators to help seeking for mental health issues in the armed forces: A systematic review and thematic synthesis of qualitative literature. *Psychological Medicine*, 47(11), 1880–1892. <https://doi.org/10.1017/S0033291717000356>
- Cooke, M. (2023). Women and the war story. *University of California Press*.
- Cvikić, S., Živić, D., i Maras Kraljević, J. (2021). *Rat, ljudi, brojevi - Vukovar 1991. i danas*. Državni arhiv u Vukovaru, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Čorak, T., Marić, R., Živić, D., Mujkić, I., i Lovrić, A. (2023). Monografija: Sjećanje na žrtvu Vukovara 1991. Grad Vukovar.
- Duvančić, A. (2025). Uključenost u zajednicu žena sudionica Domovinskog rata u suvremenoj Hrvatskoj (diplomski rad). *Pravni fakultet Zagreb, Katedra za teoriju i metode socijalnog rada*. Preuzeto s: <https://repozitorij.pravo.unizg.hr/object/pravo:7050>
- Elshtain, J. B. (1995). Women and war. *University of Chicago Press*.
- Enloe, C. (2014). Bananas, Beaches and Bases: Making Feminist Sense of International Politics (2nd ed.). *University of California Press*.
- Fočo, A. (2024). Ponešto o nacionalizmu i ekstremizmu. *Pregled - časopis za društvena pitanja*, 65(2), str. 53-71. Preuzeto s: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=1287238>
- Gioeffi, D. (ur.) (2003) Women on War: An International Anthology of Writings from Antiquity to the Present. 2nd edn. *New York: Feminist Press at CUNY*.

- Glavaš Kovačić, L. (2012). Kako do pomirenja i suočavanja s prošlošću?. *Političke analize*, 3 (12), 61-64. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/142030>
- Haeri, M., i Puechguirbal, N. (2010). From helplessness to agency: examining the plurality of women's experiences in armed conflict. *International Review of the Red Cross*, 92(877), 103-122. Preuzeto s: <https://international-review.icrc.org/articles/helplessness-agency-examining-plurality-womens-experiences-armed-conflict>
- Holjevac Tuković, A. i Nazor, A. (2020). Ratne štete na kulturnim dobrima na području Osječko-baranjske županije. *Scrinia Slavonica : Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, Vol. 20 No. 1, str. 373-422. <https://doi.org/10.22586/ss.20.1.4>
- Ivančić, I. Z. (2015). Domovinski rat na području bivše općine Pakrac. *Essehist : časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti*, Vol. 7 No. 7, str. 124-134. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/158134>
- Jakir, A., i Perković Paloš, A. (2025). Veterans as a Topic of Research in Croatian Historiography and the Republic of Croatia's Care for Croatian defenders 1991 – 2017. *Časopis za suvremenu povijest*, 57(3), str. 641-665. <https://doi.org/10.22586/csp.v57i3.39878>
- Kardov, K., Lalić, D., i Teršelič, V. (2010). *Suočavanje s prošlošću u Hrvatskoj - stavovi i mišljenja aktera i javnosti u poraću*. Documenta — Centar za suočavanje s prošlošću. Preuzeto s: <https://documenta.hr/publikacije/>
- Kasapović, M. (2019). Povijest, povijesni revizionizam i politike povijesti. *Časopis za suvremenu povijest*, 51 (3), 939-960. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/230076>
- Koić, E., & Poredoš Lavor, D. (2008). Žene sudionice Domovinskog rata. *Kruh i ruže*, 34, str. 5-23. Preuzeto s: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=85617>
- Kovačić, L. G. (2012). Kako do pomirenja i suočavanja s prošlošću? *Političke analize : tromjesečnik za hrvatsku i međunarodnu politiku*, 3(12), str. 61-64. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/142030>

- Kučnar, A. B. (2020). Domovinski rat i rad sjećanja: Od komunikacijskog prema kulturnom sjećanju. *Polemos : časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira*, Vol. XXIII No. 47, str. 33-51. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/262945>
- Macdonald, S. (1987). Drawing the lines—gender, peace and war: an introduction. In *Images of women in peace and war: Cross-cultural and historical perspectives*. London: Macmillan Education UK, 1-26. https://doi.org/10.1007/978-1-349-18894-9_1
- Macdonald, S., Holden, P., i Ardener, S. (Ur.). (1988). *Images of women in peace and war: cross-cultural and historical perspectives*. University of Wisconsin Press.
- Maras Kraljević, J. (2013). Svjedočanstva žena otoka i priobalja iz Domovinskog rata. Koracima nade u istinu, ur. Ivana Haberle, Vesna Matešić i Veselka Birkić, Udruga “Žene u Domovinskom ratu – Zadar”, Zadar, 2013., 326 str.. *Časopis za suvremenu povijest*, 45 (3), 539-541. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/113223>
- Marijan, D. (2002). Bitka za Vukovar 1991. *Scrinia Slavonica : Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, Vol. 2 No. 1, str. 367- 402. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/11352>
- Marijan, D. (2019). Suvremena hrvatska povijest i nevolje s revizionizmom. *Časopis za suvremenu povijest*, 51 (2), 385-420. <https://doi.org/10.22586/csp.v51i2.9120>
- Marijan, D. (2020). O znanosti, ideologiji i totalitarnoj svijesti u nedovršenoj hrvatskoj tranziciji – odgovor Mirjani Kasapović. *Časopis za suvremenu povijest*, 52 (1), 253-292. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/236512>
- Markovina, D. (2012). Kultura sjećanja u Splitu: Fenomen dvadesetog stoljeća. *Kulturna baština*, No. 38, str. 65-88. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/110046>
- Matišić, M., i Pejnović, D. (2015). Uzroci i posljedice zaostajanja Istočne Hrvatske u regionalnom razvoju Hrvatske. *Hrvatski geografski glasnik*, Vol. 77 No. 2, str. 101-140. <https://doi.org/10.21861/HGG.2015.77.02.06>
- Milillo, D. (2006). Rape as a tactic of war: Social and psychological perspectives. *Affilia*, 21(2), 196-205. <https://doi.org/10.1177/0886109905285822>

- Minow, M. (1998) *Between Vengeance and Forgiveness: Facing History after Genocide and Mass Violence* (Boston: Beacon Press).
- Ní Aoláin, F., Haynes, D., i Cahn, N. (2011). *On the Frontlines: Gender, War and the Post-Conflict Process*. *Oxford University Press*.
- Papić, Ž. (2014). Rat na Kosovu, feministička politika i fašizam u Srbiji. *Feministička etika odgovornosti*, 53.
- Pavelić, B. (2018). Mirna reintegracija: Odbačeni trijumf razuma i mira. *Friedrich-Ebert-Stiftung*. Preuzeto s: <https://www.mirna-reintegracija.info/publikacije>
- Pavičić, M. (2009). Ratne štete kao posljedica Domovinskog rata i njihov utjecaj na razvoj Osijeka, . *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, No. 25, str. 149-164. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/49358>
- Perić Pavišić, K., Bendra, I. i Živić, D. (2024). Iskustva odrastanja djece hrvatskih branitelja u ratnom i poratnom razdoblju – primjer Vukovarsko-srijemske županije. *Diacovensia : teološki prilozi*, Vol. 32 No. 1, str. 59-83. <https://doi.org/10.31823/d.32.1.3>
- Pierson, R. R. (ur.). (2019). *Women and peace: Theoretical, historical and practical perspectives*. *Routledge*.
- Pondeljak, T. (2025). *Od stradanja do sjećanja-naslijeđe Vukovara od kulturne traume do kulture sjećanja* (Doctoral dissertation, Sveučilište u Zagrebu, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za sociologiju).
- Rehn, E., i Sirleaf, E. J. (2002). *Women, war and peace*. *New York: UNIFEM*, 3.
- Rubio-Marín, R. (ur.). (2006). *What Happened to the Women? Gender and Reparations for Human Rights Violations*. *Social Science Research Council*.
- Shirazi, F. (2010). *Muslim women in war and crisis: Representation and reality*. *University of Texas Press*.
- Sjoberg, L., i Via, S. (ur.). (2010). *Gender, War, and Militarism: Feminist Perspectives*. *Praeger*.

- Skjelsbaek, I., i Smith, D. (2001). Gender, peace and conflict: The Use of Women and the Role of Women in the Yugoslav War. *Sage Publications Ltd.*
- Skjelsboek, I., i Smith, D. (Ur.). (2001). Gender, peace and conflict. *Sage.*
- Slapšak, S. (2020). „Nevidljivost žena kao kazna: Spol, rat i tranzicija u i nakon Jugoslavije“. *Perspectives–Žene na Balkanu: pravo i borbe*, 29-33.
- Stanić, S., i Mravak, K. (2012). Domovinski rat–ratna iskustva žena. *Polemos: časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira*, 15(29), 11-32. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/92831>
- Swiss, S., i Giller, J. E. (1993). Rape as a crime of war: A medical perspective. *Jama*, 270(5), 612-615. Preuzeto s: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/8331761/>
- Škvorc, Đ. (2009). Zapadna Slavonija uoči i u Domovinskom ratu do studenoga 1991. godine. *Cris : Časopis Povijesnog društva Križevci, Vol. XI No. 1*, str. 116-125. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/52163>
- Teršelič, V. (2014). Osobna sjećanja na ratove i ostale druge oblike političkog nasilja. *Documenta - Centar za suočavanje s prošlošću*. Preuzeto s: <https://documenta.hr/publikacije/>
- Teršelič, V., i Pamuković, N. (2011). Antiratna kampanja 1991. - 2011. - Neispričana povijest. *Documenta - Centar za suočavanje s prošlošću*. Preuzeto s: <https://documenta.hr/publikacije/>
- Turpin, J. (1998). Many faces: Women confronting war. *The women and war reader*, 3-18.
- Wibben, A. T. (ur.). (2016). Researching war: Feminist methods, ethics and politics. *Routledge.*
- Yehuda, R. (2002). Post-Traumatic Stress Disorder. *The New England Journal of Medicine*, 346(2), str. 108-114. Doi: 10.1056/NEJMra012941
- Zalewski, M. (1995). Well, what is the feminist perspective on Bosnia?. *International Affairs*, 71(2), 339-356. <https://doi.org/10.2307/2623438>

Živić, D. (2005). Demografski ratni gubici kao determinanta razvoja stanovništva Istočne Hrvatske u razdoblju 1991.–2001. *Migracijske i etničke teme, Vol. 21 No. 1-2*, str. 123-141. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/5654>

Živić, D. (2018). Depopulacija i starenje u Istočnoj Hrvatskoj. *Journal: Diacovensia: teološki prilozi, 26(4)*, str. 657-679. Preuzeto s: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=737869>

INTERNETSKI IZVORI:

Jovanović, N. (listopad, 2024). Politika sjećanja svodi se na zatucani revizionizam. Preuzeto s: <https://www.portalnovosti.com/politika-sjecanja-svodi-se-na-zatucani-revizionizam/>

(Kosovo 2.0, Glavočić, T., 2024, travanj). Tia Glavocic 30.04.2024 DRŽAVA HRVATSKA TOLERIRA I POTIČE POVIJESNI REVIZIONIZAM. Kosovo 2.0 <https://kosovotwopointzero.com/sr/drzava-hrvatska-tolerira-i-potice-povijesni-revizionizam>

UNESCO. (srpanj, 2025). Women Journalists Who Rewrote the Story of War. Preuzeto s : <https://www.unesco.org/en/articles/women-journalists-who-rewrote-story-war>

Barbosa, C. (veljača, 2024). How Women Ended Liberia's Civil War: Women of Liberia Mass Action for Peace. The Nonviolence Project. Preuzeto s: <https://thenonviolenceproject.wisc.edu/2024/02/04/how-women-ended-liberias-civil-war-women-of-liberia-mass-action-for-peace/>

Barbosa, C. (veljača 2024). How Women Ended Liberia's Civil War: Women of Liberia Mass Action for Peace. The Nonviolence Project. Preuzeto s: <https://thenonviolenceproject.wisc.edu/2024/02/04/how-women-ended-liberias-civil-war-women-of-liberia-mass-action-for-peace/>

Barić, L. (studeni, 2025). Ekstremna desnica u Hrvatskoj je slaba, a fašistička retorika ipak raste. Jasno je zbog čega... *Jutarnji list*. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/zagreb/ekstremna-desnica-u-hrvatskoj-je-slaba-a-fasisticka-retorika-ipak-raste-jasno-je-zbog-cega-15647813>

Bradarić, B. (ožujak, 2022.). Rat, okupacija, stres, zatvor i smrt sina ostavili su traga na zdravlju. *Večernji list*. <https://www.vecernji.hr/vijesti/rat-okupacija-stres-zatvor-i-smrt-sina-ostavili-su-traga-na-zdravlju-1572760>

Ciglenečki, D. (2024, rujan). Nejednaki kriteriji: Država ne zna kako bi se odnosila prema fenomenu HOS-a. *Glas slavonije*. Preuzeto s <https://www.glas-slavonije.hr/novosti/hrvatska/2024/09/02/nejednaki-kriteriji-drzava-ne-zna-kako-bi-se-odnosila-prema-fenomenu-hos-a-568590/>

V.S. (kolovoz, 2024). HOS-ovci uzvikivali "Za dom spremni", o svemu se oglasila policija. Preuzeto s: <https://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/hos-uzvikivao-za-dom-spremni-o-svemu-se-oglasila-policija---862320.html>

Documenta - Centar za suočavanje s prošlošću: <https://documenta.hr/>

Dragičević, I. (studeni, 2024). Donosimo svjedočanstvo žene koja je pušku uzela kao maloljetna djevojka te kraj Domovinskog rata dočekala na prvoj crti bojišnice. *Dalmatinski portal*. <https://dalmatinskiportal.hr/donosimo-svjedocanstvo-zene-koja-je-pusku-uzela-kao-maloljetna-djevojka-te-kraj-domovinskog-rata-docekala-na-prvoj-crti-bojisnice>

Fond za humanitarno pravo: <https://www.hlc-rdc.org/>

Glas javnosti. (2023, travanj). Hrvatski Sabor drastično povećao kazne: "Za dom spremni" će se kažnjavati do 4.000 evra. <https://glas-javnosti.rs/okruzenje/hrvatska/hrvatski-sabor-drasticno-povecao-kazne-za-dom-spremni-ce-se-kaznjavati-do-4000-evra>

Glas Slavonije. (2025, srpanj). U Bjelovaru ponovno osvanuli nacistički simboli <https://www.glas-slavonije.hr/novosti/hrvatska/2025/07/25/u-bjelovaru-ponovno-osvanuli-nacisticki-simboli-709375/>

Hina. (studeni, 2011). Sunčica je sjedila u sobi dok su joj četnici silovali majku. *Dnevno.hr*. <https://www.dnevno.hr/uncategorized/suncica-je-sjedila-u-sobi-dok-su-joj-cetnici-silovali-majku-40168/>

- Jovanović, N. (listopad, 2024). Politika sjećanja svodi se na zatučani revizionizam. *Portal novosti*. <https://www.portalnovosti.com/politika-sjecanja-svodi-se-na-zatucani-revizionizam/>
- K.K. (2025, rujan). Novo istraživanje: Samo četvrtina Hrvata misli da je ‘ZDS’ isključivo ustaški poklič, evo što smatraju ostali. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/novo-istrazivanje-samo-cetvrtina-hrvata-misli-da-je-zds-iskljucivo-ustaski-poklic-evo-sto-smatraju-ostali-15620011>
- L.F. i Pavić. F. (studeni, 2025). Održan prosvjed u Splitu, Torcida iznijela zahtjev. Pogledajte tko se od poznatih lica pojavio na Rivi: „Ovo je samo početak“. *Jutarnji list*. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/odrzan-prosvjed-u-splitu-torcida-iznijela-zahtjev-pogledajte-tko-se-od-poznatih-lica-pojavio-na-rivi-ovo-je-samo-pocetak-15640799>
- Mavrak, R. (veljača, 2026). Ovo otvoreno prikazivanje simbola i veličanje ideologija mržnje suprotno je demokratskim vrijednostima. *Glas slavonije*. <https://www.glas-slavonije.hr/novosti/svijet/2026/02/17/ovo-otvoreno-prikazivanje-simbola-i-velicanje-ideologija-mrznje-suprotno-je-demokratskim-vrijednostima-747364/>
- Ministarstvo hrvatskih branitelja:
<https://branitelji.gov.hr/UserDocsImages//Dokumenti%202025//Dan%20sje%C4%87anja%20na%20%C5%BErtvu%20Vukovara%201991.-2025.%20-%20program.pdf>
- National Democratic Institute. (2018). Community Driven Reconciliation A Gender-Sensitive Toolkit For Peace Activists. https://www.ndi.org/sites/default/files/Conflict%20Transformation%20Toolkit_EN_WEB.pdf
- O'Rourke, C. (n.d.). Northern Ireland Women's Coalition. *Britannica*. <https://www.britannica.com/event/The-Troubles-Northern-Ireland-history>
- Pavelić, B. (prosinac, 2022). Marijana Senjak: Preživjele žrtve seksualnog nasilja u ratu treba ohrabriti da zatraže svoja prava. *Forum*. <https://forum.tm/vijesti/marijana-senjak-prezivjele-zrtve-seksualnog-nasilja-u-ratu-treba-ohrabriti-da-zatraze-svoja>

Plan razvoja PSŽ za razdoblje 2021. - 2027. Preuzeto s:
<https://www.pszupanija.hr/dokumenti/strategije-planovi-i-izvjesca/19-plan-razvoja-posesko-slavonske-zupanije-2021-2027>

Plan razvoja Vukovarsko-srijemske županije za razdoblje 2021. - 2027. Preuzeto s:
<https://vusz.hr/plan-razvoja-vsz-2021-2027/>

Puljizević, L. (lipanj, 2023). Susret braniteljica domovinskog rata. *Hrvatski vojnik*, (685).
<https://hrvatski-vojnik.hr/susret-braniteljica-domovinskog-rata/>

Puljizević, L. (svibanj, 2022). Žene, braniteljice u ratu i u miru. *Hrvatski vojnik*, (685).
<https://hrvatski-vojnik.hr/zene-braniteljice-u-ratu-i-u-miru/>

Razvojni program ujedinjenih nacija u BiH: <https://www.undp.org/bs/bosnia-herzegovina>

Registar udruga Republike Hrvatske: <https://registri-npo-mpu.gov.hr/#!udruge>

Sarajevo film festival. (2026). *Suočavanje s prošlošću*.
<https://www.sff.ba/stranica/suocavanje-s-prosloscu>

Sarajevo film festival: <https://www.sff.ba/stranica/suocavanje-s-prosloscu>

Sigurnosno-obavještajna agencija. <https://soa.hr/>

Sigurnosno-obavještajna agencija. Javno izvješće 2025. (2025). Preuzeto s:
<https://soa.hr/hr/javni-dokumenti-soa-e/194>

The Northern Ireland Assembly. <https://www.niassembly.gov.uk/visit-and-learning/women-in-parliament/northern-ireland-womens-coalition/>

Udruga “Nansen - dijalog centar Osijek”: <https://www.ndcosijek.hr/mladi-i-suocavanje-s-prosloscu/>

Udruga hrvatskih braniteljica Osječko-baranjske županije: <https://www.uhbobz.com/>

UNDP, Bosna i Hercegovina. (2023). *Podrška Evropske Unije izgradnji povjerenja na zapadnom Balkanu*. <https://www.undp.org/bs/bosnia-herzegovina/projects/podraska-evropske-unije-izgradnji-povjerenja-na-zapadnom-balkanu>

Women, War and Resilience: Stories of Strength on Screen. (veljača, 2025). *Women for Women Internacional*. <https://www.womenforwomen.org/blogs/women-war-and-resilience-stories-strength-screen>

World Health Organization (svibanj, 2024). *Post-traumatic stress disorder*. Preuzeto s: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/post-traumatic-stress-disorder>

Žene u crnom Beograd: <https://zeneucrnom.org/sr/suocavanje-sa-prosloscu-feministicke-pristup-pravdi>

Žene u domovinskom ratu – imale su čeličnu volju, inat, pozitivan duh i neizmjernu ljubav. (lipanj, 2025). *Crodex*. <https://crodex.net/zene-u-domovinskom-ratu-imale-su-celicnu-volju-inat/>

SLIKE

Slika 1. Američko ratno zrakoplovstvo. WASP-ovi napuštaju svoj brod, Pistol Packin Mama Nacionalni muzej povijesti žena, 1944. Preuzeto s: <https://www.womenshistory.org/exhibits/women-airforce-service-pilots-wasps-wwii>

Slika 2. National Archives. Postava nekih od žena zavarivačica, uključujući i žensku prvakinju u zavarivanju iz „Ingalls Shipbuilding“ (1943). Preuzeto s: <https://www.archives.gov/research/military/ww2/photos>

Slika 3. The National WWII Museum. Kapetanica Charity Adams uvježbava svoju satniju u Fort Des Moines u svibnju 1943. Preuzeto s: <https://www.nationalww2museum.org/war/articles/womens-army-corps-wac-world-war-ii>

Slika 4. Rare historical photos. „Red Army“ snajperistice okupljaju se prije odlaska na bojišnicu (1943). Preuzeto s: <https://rarehistoricalphotos.com/soviet-women-snipers-1941-1945/>

Slika 5. Žena štiti dijete rata (Crveni križ, 1914.-1918.). Izvor: <https://rememberingwwi.villanova.edu/nurse/?testvufw=1>

Slika 6. National army museum. Women's Army Auxiliary Corps, Iowa, 1942. (1942). Preuzeto s: <https://www.nam.ac.uk/explore/timeline-women-army>

Slika 7. National WWII Museum. Female US Army Signal Corps telephone operators (“Hello Girls”) in Chaumont, France, during World War I. Courtesy of the US Army. Preuzeto s: <https://www.nationalww2museum.org/war/articles/womens-army-corps-wac-world-war-ii>

Slika 8. Nevenka Topalušić sa suborcima. Fotografija: Privatna arhiva. Preuzeto s: <https://povijest.hr/bitkeiratovi/status-braniteljice-ima-vise-od-20-tisuca-zena-neke-od-njih-su-bile-ludo-hrabre/>

Slika 9. Monografija 4. gardijska brigada Hrvatske vojske “Pauci”. Preuzeto s: <https://identitet.hr/zene-u-domovinskom-ratu/>

Slika 10. Mithers, C. (n.d.). Liberijske žene na prosvjedu. Preuzeto s: <https://participedia.net/case/the-women-of-liberia-mass-action-for-peace-protests-in-liberia>

